AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Bəşirova Aydəniz Xanlar qızı

"Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi"

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı 060403 Maliyyə

İxtisaslaşmanın adı Maliyyə menecmenti

Elmi rəhbər i.e.n., dos. R.N.Quşxani

Magistr proqramının rəhbəri: i.ü.f.d., b/m. G.Q.Məmmədova

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. Ə.Ə.Ələkbərov

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ
FƏSİL 1. KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ RESURSLARININ
İDARƏEDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI8
1.1.Mülkiyyət formasından asılı olaraq kiçik və orta müəssisələr sisteminə daxil olan
təşkilatların hüquqi statusu
1.2.Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının əmələ gəlmə mənbələrinin
xarakteristikası
1.3. Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsinin metod və
formaları23
FƏSİL 2. KİÇİK VA ORTA MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ RESURSLARININ
İDARƏEDİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ35
2.1.Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının formalaşma mənbələrinin təhlili
2.2.Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi mexanizminin
təhlili və qiymətləndirilməsi48
2.3. İnkişaf etmiş ölkələrin kiçik və orta müəssisələrinin maliyyə resurslarının
idarəetmə mexanizmi təcrübəsinin öyrənilməsi
FƏSİL 3. KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ RESURSLARININ
İDARƏEDİLMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ65
3.1.Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi prosesində
planlaşdırma mexanizminin təkmilləşdirilməsi65
3.2. Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi istiqamətində
maliyyə nəzarəti sisteminin səmərəliliyinin artırılması
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR78
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI82
SUMMARY 87
PE3IOME88

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Hər hansı təşkilatın idarəetmə sistemində fəaliyyətin məqsədinin həyata keçirilməsinə ən mürəkkəb və birbaşa yönəldilmə təşkilatın maliyyə sisteminin idarə edilməsi ilə bağlıdır, lakin bu alt sistemin məzmunu və funksiyaları avtonomdur. Bazar elementlərinin gücləndirilməsi ilə onlar müəyyən bir müstəqil maliyyə idarəetmə sisteminə çevrilirlər.

Azərbaycanda maliyyə idarəçiliyi və praktikasının inkişafı nisbətən çətin idarəetmə şəraitində həyata keçirilir. Maliyyə idarəçiliyinin müstəqil elm sahəsi kimi yaranmış və XX əsrin sonuncu dövrlərində praktiki fəaliyyət göstərdiyi Qərb ölkələrində maliyyə idarəçiliyinin xarici mühiti bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində son on ildə Azərbaycanda formalaşmış mühitdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Maliyyə idarəetmə sistemində bir elm obyektinin tərifi maliyyə resursları konsepsiyasına üstünlük verir və tamamilə haqlıdır ki, təşkilat yalnız maliyyə resursları mövcud olduqda fəaliyyətə başlaya bilər. Bundan əlavə, genişləndirilmiş reproduksiya qaçılmaz olaraq maliyyə resurslarının formalaşmağı, bölüşdürülməyi, yenidən bölüşdürülməyi ilə istifadəsi proseslərinin daimi yenilənməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinə keçid artıq istifadə olunan idarəetmə metodlarının uyğunluğu ilə müəyyənləşdirilən maliyyə resurslarının effektiv idarə edilməsini tələb edir. Azərbaycanda maliyyə idarəçiliyinin başlanğıc mərhələsində inventarların idarə edilməsi metodları, debitor borcları, pul axınları, maliyyə riskləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycanda maliyyə idarəçiliyinin ortaya çıxması faktiki olaraq yığılmış xarici təcrübəni və daxili şəraitdə maliyyə idarəçiliyinin xüsusiyyətlərini və maliyyə idarəçiliyi sahəsində idarəetmə qərarlarının kiçik və orta müəssisələrin (KOM) bütün əsas fəaliyyətləri və həyat fəaliyyətinin mərhələləri ilə sıx əlaqəli olmasını nəzərə alaraq tətbiq olunan metodların tətbiqinin lap da inkişaf etdirilməyi ilə genişləndirilməsinin zəruriliyini müəyyən edir.

Maliyyə resurslarının idarə olunmasının əhəmiyyəti iqtisadiyyatın inkişafının sosialist dövründə də tanınmışdır. Təşkilatların maliyyə idarəçiliyinin metodik aspektlərinin təhlili bu mövzuda müxtəlif məktəblərdən gələn elm adamlarının

fikirlərini bölüşdürdüyünü göstərir. Eyni zamanda, maliyyə resurslarının idarə olunması nəzəriyyəsinin və praktikasının bir sıra məsələləri iqtisadi elmdə mübahisəli və tam araşdırılmamışdır. Belə ki, maliyyə resursları ilə bağlı nəşrlərdə qeyrimüəyyənlik və bəzən maliyyə resursları anlayışının ziddiyyətli şərhləri var. Bəzən maliyyə resursları kapital ilə müəyyən edilir ki, bu da bu kateqoriyadan istifadə üsullarının düzgün tətbiq edilməsinə gətirib çıxarır.

Maliyyə resurslarının və kapitalın sıx birləşməsi təşkilatın səmərəli fəaliyyət göstərməsi və fəaliyyətinin yekun nəticələri üçün şərait yaradan səmərənin zəruri struktur bölmələrinin yaradılması ilə bağlı kompleks problem yaradır. Beləliklə, şəxsi və borc kapitalının nisbətini optimallaşdıraraq, şəxsi kapitalın rentabelliyinin lazımi səviyyəsi, müəssisənin öz inkişafı prosesində davamlı maliyyə tarazlığı təmin edilir, onun bazar dəyəri maksimallaşdırılır. Kapitalın cəlb edilməsi mənbələrinin strukturunun optimallaşdırılması nəticəsində təşkilatın ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsində əhəmiyyətli artım təmin edilmişdir.

Maliyyə resurslarının idarə edilməsi ilə əlaqəli bir problem də xarici idarəetmə metodlarının Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud şərtlərinə zəif uyğunlaşmasıdır. Bu, zəngin xarici təcrübənin praktiki tətbiqində müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Azərbaycandakı kiçik və orta müəssisələrin uğurlu fəaliyyəti üçün rəqabət qabiliyyətini artırmağa görə bazar münasibətlərinə keçid dövründə maliyyə resurslarının idarə edilməsi metodlarını öyrənmək lazımdır.

Dissertasiya tədqiqatının mövzusunun aktuallığı kiçik və orta müəssisələr səviyyəsində maliyyə idarəetməsinin bütöv bir konsepsiyasını inkişaf etdirmək zərurəti ilə müəyyən edilir, effektivliyi aşağıda göstərilən maliyyə mexanizmi üsulları ilə həyata keçirilir:

KOM-in maliyyə resurslarının idarəedilməsi təcrübəsində maliyyə menecmentinin metodlarının effektivliyinin artırılmasında metodların inkişafı və təkmilləşdirilməsi;

Azərbaycan müəssisələrinin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla maliyyə resurslarının optimal strukturunun formalaşdırılmasının idarə edilməsinin

müasir xarici metodlarının tətbiqi;

Müasir kompüter texnologiyaları əsasında maliyyə sahəsində iqtisadi-riyazi metodların və modellərin qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının əsaslandırılmasının artırılması.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu tədqiqatın məqsədi maliyyə resurslarının strukturunu optimallaşdırmaq üçün praktiki tövsiyələrin hazırlanmasına əsaslanaraq, müasir idarəetmə metodlarından istifadə etməklə kiçik və orta müəssisələrin sahəvi və regional xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təşkilatların maliyyə resurslarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsidir.Həmin məqsədin reallaşdırılması üçün aşağıda göstərilən vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

- ➤ Mülkiyyət formasından asılı olaraq kiçik va orta müəssisələr sisteminə daxil olan təşkilatların hüquqi statusuna nəzər salmaq
- ➤ Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının yaranma mənbələrinin xarakteristikasını vermək
- ➤ Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsinin metod və formalarını araşdırmaq
- Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının formalaşma mənbələrinin təhlil etmək
- ➤ Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi mexanizmini təhlil etmək və qiymətləndirmək
- ➤ İnkişaf etmiş ölkələrin kiçik və orta müəssisələrinin maliyyə resurslarının idarəetmə mexanizmi təcrübəsini öyrənmək
- Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi prosesində planlaşdırma mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək
- ➤ Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi istiqamətində maliyyə nəzarəti sisteminin səmərəliliyinin artırılması yollarını öyrənmək

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyekti kiçik və orta müəssisələrin maliyyə resurslarıdır. Tədqiqatın predmeti özəl sektorun və regionların

xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq kiçik və orta müəssisələrin maliyyə resurslarını idarə etmək prosesidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodik əsasları: maliyyə nəzəriyyəsi ilə maliyyə resurslarının idarə olunması sahəsində Azərbaycan və xarici alimlərin elmi məqalələrində formalaşdırılmış qaydaların və nəticələrin inkişafıdır. Tədqiqatın zəruri dərinliyi, etibarlılığı və tövsiyələri ümumi bilik metodlarını tətbiq etməklə təmin edilir: tarixi, dialektik, məntiqi və sistem analizi, induktiv və deduktiv üsullar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə olunmuşdur:

- Kiçik və orta müəssisələr sisteminə daxil olan təşkilatların hüquqi statusu, onlarda maliyyə resurslarının əmələ gəlmə mənbələrinin xarakteristikası araşdırılaraq müvafiq ümumiləşdirmələr edilmişdir;
- Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsinin metod və formaları müəyyənləşdirilmişdir;
- Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının formalaşma mənbələri və onların idarəedilməsi mexanizminin mövcud durumu araşdırılmışdır;
- İnkişaf etmiş ölkələrin kiçik və orta müəssisələrinin maliyyə resurslarının idarəetmə mexanizmi təcrübəsi öyrənilmişdir;
- Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilərək, konkret təklif və tövsiyyələr verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində iqtisadi şəraitdə dəyişiklikləri nəzərə alaraq təşkilatların maliyyə idarəetmə sisteminin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflərin əsaslandırılmasından ibarətdir. Dissertasiya tədqiqatının nəticələri maliyyə resurslarının idarə olunmasında ən səmərəli üsulların seçilməsinə və kiçik və orta müəssisələr üzrə maliyyələşdirmə mənbələrinin seçilməsi barədə məlumatlı qərarlar qəbul etmək üçün elmi əsasların yaradılmasına imkan yaradır.

Tədqiqatın strukturu: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və yarımfəsillərdən, nəticə

ilə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından təşkil olunmuşdur.

FƏSİL 1. KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ RESURSLARININ İDARƏEDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Mülkiyyət formasından asılı olaraq kiçik və orta müəssisələr sisteminə daxil olan təşkilatların hüquqi statusu

Kiçik və orta müəssisələr bazar subyektləri olmaqla müstəqil hüquqi şəxs kimi ayrı-ayrı fəaliyyət növləri ilə məşğul olurlar. Onlar iri müəssisələrdən fərqli olaraq qeyri-sabitdirlər, yəni müxtəlif fəaliyyət sahələrində bizneslə məşğul olan kiçik müəssisələrin bəziləri ildən ilə sıradan çıxır və yeniləri yaranır. Bu proses daim yenilənməkdə olan istehsal tələbatından irəli gəlir. Təsərrüfat fəaliyyətinin bir dairəsində kiçik və orta müəssisələrin uğursuzluğu səriştəli və təcrübəli sahibkarları digər gəlirli sahələrə istiqamətlənməyə sövq edir.

Kiçik müəssisələrin xüsusi mülkiyyətin bazasında mövcud olub fəaliyyət göstərməsi heç də onların "kiçik" olması mənasını tam ifadə etmir. Əslində kiçik və orta müəssisələrin fəaliyyətini mülkiyyət forması çərçivəsində səciyyələndirmək də düzgün olmazdı. Çünki, istənilən dövlət, idarə, kooperativ, səhmdar, ailə, xüsusi və s. müəssisələr kiçik ölçülü olaraq təsərüfat vahidləri kimi fəaliyyət göstərə bilirlər. Bu baxımdan kiçik müəssisələri iki meyarla xarakterizə etmək olar: [27, s.10]

- a) təsərrüfat dövriyyəsinin həcminə görə;
- b) müəssisələrdə çalışan işçilərin sayına görə.

Respublikamızda mövcud olan hüquqi formalara görə müəssisələrinin ölçüsü yalnız bir meyarla işçilərin orta sayına görə müəyyən edilir. Göstərmək lazımdır ki, müəssisənin həcminin yalnız bir meyarla, yəni işçilərin (həcminin) orta illik sayı ilə müəyyən edilməsi kifayət deyildir. İstehsal proseslərinin yüksək səviyyədə mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması şəraitində yüksək texnika səviyyəli müəssisələrdə işçilərin sayı çox azdır. Ona görə də, müəssisələrin həcmini müəyyən etmək üçün Avropa birliyi ölkələrində olduğu kimi, üç göstəricidən (işçilərin sayı, ümumi məhsulun həcmi və mənfəətin həcmi) istifadə etməyi məqsədə uyğun hesab etmək olar.

onların fəaliyyət göstərdiyi Müəssisələrin ölçüsü, sahənin (lisenziyalı) xüsusiyyətlərindən xeyli asılıdır. Bunun üçün də müəssisələrin ölçüsü verilir. Ölkəmizdə KOM müəyyənləşdirilərkən bu cəhətə xüsusi diqqət subyektlərinin inkişafına birbaşa təsir göstərəcək islahatların ünvanlılığının təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015- ci il 5 iyun tarixli 215 nömrəli "İri, orta və kiçik sahibkar meyarları"nın təsdiq edilməsi haqqında" qərarı ilə KOM subyektlərinin meyarları aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilmişdir.

Cədvəl 1.1. İri, orta və kiçik sahibkar meyarları

Sahibkarlıq subyektlərinin ölçüsünə görə kateqoriyası	İşçilərinin orta siyahı sayı	İllik gəliri
Kiçik sahibkar	25 nəfərədək	200 min manatadək
Orta sahibkar	25 nəfərdən 125 nəfərədək	200 min manatdan 1250 min manatadək
İri sahibkar	125 nəfər və ondan yuxarı	1250 min manat və ondan yuxarı

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti

Sahə mənsubiyyətinə görə təsnifləşdirilən ölçü meyarları bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Xüsusilə sənayedə müəssisələrin ölçü meyarı digər fəaliyyət sahələrinə nisbətən daha genişdir

Kiçik müəssisə və kooperativlərin fəaliyyəti demək olar ki, respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrini əhatə edir.

Respublikamızda kiçik və orta müəssisələrin sayı artdıqca və fəaliyyət dairəsi genişləndikcə onlara cəlb edilən işçilərin sayı da artır.

Bazar iqtisadiyyatina keçid şəraitində kiçik müəssisələrin ümumi fəaliyyətini xarakterizə edən cəhətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar [13, s.147].

Birincisi, kiçik müəssisələr fərdi (kiçik) sahibkarlığın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Onlar az miqdar işçi heyətinə malik olub, təsərrüfat şəraitini çevik dəyişməsinə xidmət edən təsərrüfat subyektləridir.

İkincisi, kiçik və orta müəssisələr bazarın tələbatını daha çevik nəzərə alır, yeni

texnika və texnologiyanı daha tez mənimsəyir, bazarın tələb və təklif prinsiplərinə tez uyğunlaşır və bunlara cavab verə bilən məhsul istehsal edirlər.

Üçüncüsü, kiçik və orta səviyyəli müəssisələr məhdud çərçivədə ixtisaslaşmağa daha çox meyl göstərir və məhdud çeşiddə məhsul istehsal edir və ya xidmətlər göstərirlər.

Dördüncüsü, kiçik müəssisələr iri müəssisələrə istehsal xidməti göstərirlər, daha doğrusu onların təcili sifarişlərini yerinə yetirir, bunun müqabilində isə iri kompaniyalar kiçik müəssisələri xammalla, avadanlıqla təmin edir, onlara müddətli və güzəştli kreditlər verirlər.

Beşincisi, kiçik və orta müəssisələr ölkədə çox mühüm bir sosial funksiyanı öz üzərinə götürür. Belə ki, kütləvi işsizlik və böhranlar zamanı iri müəssisələrdən ixtisara düşən işçiləri işlə təmin edərək ölkədəki sosial gərginliyi aradan qaldırır, həm də işçi qüvvəsinin iqtisadiyyatın sahələri arasında səmərəli bölgüsündə mühüm vasitəyə çevrilir.

Altıncısı, kiçik biznes istehsalın idarə olunması sahəsində böyük rol oynayır. Onlar yeni təsərrüfat mexanizminin formalaşmasında yeni istehsal metodlarının tətbiqində xüsusilə fərqlənirlər.

Yeddincisi, kiçik və orta müəssisələr bazar konyukturasına uyğun olarsa istehlak bazarının bollaşdırılmasında, yeni məhsul növlərinin istehsalının mənimsənilməsində, buraxılan məhsulun çeşidinin genişləndirilməsində, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayırlar.

Səkkizincisi, kiçik müəssisələrdə kapitalın dövriyyəsi sürəti daha çox olur və bu da ölkədə pul tədavülünün sürətlənməsinə səbəb olur.

Doqquzuncu, kiçik müəssisələrin xarakterik cəhətlərindən biri də bundan ibarətdir ki, onlar iri həcmli istehsal, sosial və bazar infrastrukturuna tələbata az meyillidirlər, xırda həcmli xidmətlərə daha çox ehtiyac duyurlar.

Onuncu, kiçik müəssisələr yerli istehsal ehtiyatlarından əhəmiyyətli istifadə edilməsinə əlverişli şərait yaradan bazar subyektləridir. Onlar yerli şəraitə uyğun olan istehsal imkanlarını fəallaşdırır və gələcəkdə ayrı-ayrı regionların əlaqəli

formada inkişafı üçün maddi baza yaradırlar. İri istehsalla müqayisədə kiçik sahibkarlığın səmərəli fəaliyyət göstərmək imkanları daha genişdir. Xırda istehsal yerli bazarlara məsafə baxımından daha yaxındır, istehsalı istehlakçıların tələbatına maksimum uyğunlaşdırmaq imkanına malikdir. İri firmalar üçün əlverişsiz olan kiçik partiyalarla məhsul istehsal edir. Bundan əlavə kiçik firmaların idarəetmə strukturu çox sadədir, ona görə də idarəetmə xərcləri minimum səviyyədədir.

Ölkəmizdə kiçik müəssisələrin yaranması və fəaliyyəti birinci dəfə olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1990-cı il 12 oktyabr tarixli gərarından sonra başlanmışdır. Həmin qərara əsasən Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemin formalaşmasında, iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafında və idarə olunmasında bazar subvektlərindən kiçik və orta ölçülü müəssisələrin rolunun artırılması zəruri sayılmışdır və bu da səbəbsiz deyildir. Respublikada tədricən bazar mexanizminin formalaşdırılması, yeni tələbatların meydana gəlməsi, tələblə təklif arasında kəskin ziddiyyətin yaranması istehsal və bazar rəqabətinə ehtiyacın mövcud olması, prosesinin daha da güclənməsi və s. səbəblər kiçik inflyasiya müəssisələr şəbəkəsinin genişləndirilməsini tələb edirdi. Digər tərəfdən isə, bazar sürətlə münasibətlərinə keçid şərəitində istehsalı tez bir zamanda mənimsəmək, yeni texnika və texnologiyanı tətbiq etmək, texnologiyaya sahib olmaq və çəkilən xərcləri tez bir zamanda ödəyib mənfəət əldə etmək funksiyası müəyyən dövrə qədər kiçik və orta sahibkarların üzərinə düşür[9, s.27].

Respublikamızın qanunvericiliyində sahibkarlıq fəaliyyətinin növlərinin hamısı, eyni zamanda məhsul istehsalı, satışı ilə xidmətlər göstərilməyi formalarında yaradılmağına icazə verilir. Burada sahibkarlıq dedikdə təsərrüfat ortaqlıqları, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, istehsal kooperativləri, səhmdar cəmiyyətləri, kiçik və orta müəssisələr, kəndli (fermer) təsərrüfatları və s. nəzərdə tutulmaqdadır. Sahibkarlığın formaları istehsalın xarakteri ilə miqyasına bilavasitə təsir edir.

Kiçik, orta və iri sahibkarlığın əsas funksiyaları bir sıra spesifik cəhətlərinə baxmayaraq eyni zamanda yerinə yetirdikləri ümumi cəhətlərə əsasən bir-birinə uyğun gəməkdədir. Bu, hər şeydən öncə onların hər birinin öz funksiyalarını lap faydalı

şəkildə həyata keçirməyinə aiddir. Ancaq bununla bərabər, onların hər birinin bu və ya başqa sahədə üstünlükləri mövcuddur.

Kiçik sahibkarlıq da öz növbəsində üzərinə düşən funksiyaları yerinə yetirərkən bir sıra xüsusiyyətlərə və üstünlüklərə malik olur. Bu, özünü hər şeydən əvvəl kiçik sahibkarlığın bazar konyunkturasının dəyişməsinə çevik münasibətində göstərir [21, s.23].

Kiçik sahibkarlıq iri müəssisələrdə istehsalı bir o qədər də səmərəli olmayan məhsulların yüksək rentabelliyini təmin edir, istehlakçı bazarını əmtəələrlə tez bir zamanda doldurmaq qabiliyyətinə malikdir, qoyduğu xərcin ödənilməsini təmin etmək iqtidarındadır. Bunlarla yanaşı, kiçik sahibkarlıq istehsalın məhdud xarakter daşıdığı, tələbin daimi, birtərəfli olduğu və istehsal proseslərinin standartlaşdırılmasının mümkün olmadığı sahələrdə də mübaliğəsiz üstünlüklərə sahibdir.

Nəticədə, kiçik sahibkarlığın təsərrüfatla əlaqəli hakimiyyəti demək olar ki, olduqca məhduddur və yalnız özünün xüsusi işlərində bundan istifadə olunur.

Kiçik sahibkarlığın sosial (ictimai) funksiyalarından biri də özünü bunda göstərir ki, bu funksiyalar geniş təkrar istehsalın və bazar iqtisadiyyatının çevikliyini təmin etməkdədir. O, dərin ixtisaslaşma və istehsalın çoxtərəfli kooperasiyalaşdırılmağını təmin edərək, bazarı lap çox tələbat olunan əmtəə və xidmətlərlə tez bir vaxtda doldurmağa şərait yaradır. Azad rəqabət bazarlarını belə ki kiçik və orta müəssisələr formalaşdırır [28, s.39].

Kiçik sahibkarlığın sosial (ictimai) funksiyalarından biri də cəmiyyətdəki siyasi və sosial sabitliyi qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Buna kiçik biznes tərəfindən təzə iş yerlərinin yaradılmağı, həmçinin mülkiyyətçilər təbəqəsinin genişləndirilməyi üsulu ilə nail olunur.Beləliklə, kiçik sahibkarlıq yerli büdcə gəlirlərinin formalaşmasında iştirak edirlər.Həmin, bələdiyyələr səviyyəsində gerçəkləşdirilir[8, s.12].

Bütün bu deyilənlərdən o aydın olur ki, kiçik və orta sahibkarlıq cəmiyyətin həyatında əhəmiyyətli rol oynayır və çox mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Lakin aydın məsələdir ki, bəzi hallarda eyniləşdirilən, bəzi hallarda isə aralarında fərq

qoyulduğu biznesmen, işgüzar adam, kapitalist və s. bu kimi iqtisadi kateqoriyalar həm bir elm olaraq iqtisadi nəzəriyyənin, həm də insanların fəaliyyətlərinin xüsusi sahəsi kimi çox mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla, olduqca vacib funksiyaları yerinə yetirirlər.

1.2. Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının əmələ gəlmə mənbələrinin xarakteristikası

İqtisadi ədəbiyyatlarda "resurs" (fransızca ressource) dedikdə pul vəsaitləri, qiymətlilər, ehtiyatlar, daxilolmalar və s. başa düşülür. Daha ümumi mənada "resurs" tələbatların ödənilməsi və fondların formalaşmasının mənbəyi qismində çıxış edən ehtiyat kimi baxılır. Burada maliyyə, büdcə, kredit, valyuta, bank və depozit resursları fərqləndirilir [2, s.70].

Bəllidir ki, maliyyə cəmiyyətin iqtisadi münasibətlərinin bir hissəsidir. Lakin təcrübədə maliyyənin abstrakt bir münasibətlər ilə deyil, real pul münasibətləri ilə əlaqəsi olur. Dəyərin maliyyə vasitəsi ilə bölgüsü və təzədən bölgüsü pul vəsaitlərinin gəlirlər, daxilolmalar və yığımlar formasında hərəkəti ilə müşayiət edilir ki, onların da məcmusu maliyyə resurslarını təşkil edir. Maliyyə resursları maliyyə əlaqələrinin maddi daşıyıcısıdır.

"Maliyyə resursları" anlayışının geniş istifadəsi zamanı onun izahı müxtəlif olur. Rusiyada o ilk dəfə tərkibinə "maliyyə resursları balansı" da daxil olan birinci beşillik planın tərtibi zamanı tətbiq edilmişdir. Maliyyə pul vasitəsi ilə ifadə edildiyinə görə, yəqin ki, maliyyə resursları dedikdə maddi, əmək, təbii və başqa resurslardan fərqli olaraq yalnız pul formasında olan resurslar başa düşülür. Beləliklə, mübaliğəsiz demək olar ki, maliyyə resursları yalnız pul formasında mövcud olur.

"Maliyyə resursları" mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır, onu pul vəsaitləri ilə tam eyniləşdirmək olmaz. Bundan əlavə, "maliyyə resursları"nın kəmiyyət həddini müəyyən etmək və "pul vəsaiti" kateqoriyasından fərqli olaraq onun spesifikliyini xarakterizə edən meyarları da ayırd etmək olduqca çətindir [2, s.71].

İqtisadi kateqoriya kimi maliyyə ÜDM ilə milli gəlirin bölgüsü və təzədən

bölgüsü prosesində pul fondlarının yaradılmağı və istifadəsi ilə bağlı yaranan iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Maliyyə kateqoriyası bir sıra xarakterik əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlərin ilkin və əsası maliyyə münasibətlərinin pul formasında olmasıdır. Yəni maliyyə münasibətləri cəmiyyətdə yaranan pul münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi üzünü pul vəsaitlərinin hərəkəti vasitəsilə büruzə verir. Belə "hərəkətlərin" olmadığı yerdə maliyyə münasibətlərinin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz.

Maliyyə münasibətlərinin digər xarakterik əlaməti onun bölgü kateqoriyasına aid olmasıdır. Bu xüsusiyyət özünü milli gəlirin bölgüsü prosesində təzahür etdirir. Belə ki, milli gəlir və yaxud da yeni yaradılan dəyərin bölgüsü maliyyə vasitəsilə həyata keçirilir və bu proses yeni tərkib hissələrinə (elementlərinə) ayrılır. Nəticədə bu yeni dəyərin yaradılmasında iştirak edən ayrı-ayrı vətəndaşların, müəssisə ilə təşkilatların pul gəlirləri, yığımları yaradılır. Bu da öz ifadəsini maliyyə resursları anlayışında tapır. Maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin mühüm xüsusiyyətlərinin konkret ifadəsi, forması kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, maliyyə resursları ÜDM-nin, milli gəlirin bölgüsü, təzədən bölgüsü prosesində yaranan və təsərrüfat subyektlərinin, ayrı-ayrı vətəndaşların, dövlətin sərəncamında olan pul gəlirləri və yığımlarının və ya başqa cür desək, pul vəsaitləri fondlarının məcmusudur.

Deməli, maliyyə münasibətləri öz maddi məzmununa görə məqsədli pul vəsaitləri fondlarından ibarətdir. Yaxud başqa şəkildə ifadə etsək, maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcısıdır [16, s.105].

Maliyyə resursları, əsasən pul fondlarının tərkib hissəsi olmaqla, fond formasında yaradılır. Maliyyə ehtiyatları qeyri-fond formasında da yaradıla bilər. Lakin maliyyə ehtiyatlarının fond formasında yaradılması qeyri-fond fonnasında yaradılmasından müəyyən üstünlüklərə sahibdir. Həmin üstünlüklər aşağıdakılara imkan verir:

- cəmiyyətin mövcud tələbatlarının ödənilməsi ilə dövlətin iqtisadi imkanlarını əlaqələndirməyə;
- resurslan iqtisadiyyatın daha aparıcı sahələrinə yönəltməyə;
- cəmiyyət üzvlərinin fərdi, kollektiv və ictimai mənafelərini qarşılıqlı surətdə uzlaşdırmağa.

Maliyyə resurslan potensial şəkildə istehsal prosesində yaradılır, ancaq o, bölgü prosesi ilə öz ifadəsini tapmaqadadır. "Məhz işçi dəzgah arxasında maliyyə ehtiyatları deyil, əsasən məhsul istehsal etməkdədir. Həmib məhsul satıldıqdan sonra dəyəri bölgü prosesi tərəfindən tərkib hissələrə bölünür və belələiklə maliyyə resursları formalaşır. Misal üçün, mənfəət potensial surətdə istehsal prosesində əmələ gəlsə də, o, real iqtisadi mahiyyətini bölgü prosesi nəticəsində tapır.

Maliyyə resurslarının başlıca xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, bu kateqoriya vasitəsi ilə xalq təsərrüfatında olan bütün maliyyə münasibətləri nəzərdən keçirilir və bunun əsasında maliyyə vasitələrinin iqtisadi və sosial tərəqqiyə təsiri və bu təsirin artırılması yolları müəyyən olunur. Maliyyə resursları kateqoriyası vasitəsi ilə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən vəsaitlərin həcmi ilə alınan nəticələr arasında qarşılıqlı əlaqəyə nail olunur. Maliyyə resursları xalq təsərrüfatının inkişaf etməsində, maddiəşya və digər göstəricilərinin balanslaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Maliyyə resursları ölkə iqtisadiyyatının ümumi maliyyə vəziyyətini xarakterizə etdirir [12, s.141].

Maliyyə resurslarının formalaşması mənbəyi kimi ümumi daxili məhsul, milli sərvətin bir hissəsi, xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmalar çıxış edir.

ÜDM dövlət və bələdiyyə maliyyə resurslarının əsas mənbəyidir. Lakin, iqtisadi böhran və ya fövqəladə hallar baş verdikdə (inqilab, müharibə, təbii fəlakət və s.) dövlət və bələdiyyə maliyyə resursları mənbəyi kimi əvvəllərdə yığılmış milli sərvət çıxış edə bilər.

Müəssisənin maliyyə resursları əmələ gəlmə mənbəyi ilə mənşəyinə əsasən xüsusi və cəlb olunmuş (borc) vəsaitlərə bölünürlər. Müəssisələr ayrı-ayrı mülkiyyət ilə təşkilati-hüquqi formalarda olduqlarından, onların xüsusi vəsaitlərinin əmələ gəlmə mənbələri də yüksək şəkildə fərqlənir. Müəssisələrin spesifik vəsaitləri əsasən aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:[3, s.60]

1. Mülkiyyətçinin verdiyi kapitalın vacib hissəsindən ibarət olan nizamnamə fondu (səhmlərin satışından əldə olunan vəsaitlər, mülkiyyətçi ilə təsisçilərin pay vəsaitləri);

- 2. Hüquqi və fiziki şəxslərin digər vəsaitləri (məqsədli maliyyələşdirmə, ianələr, xeyriyyə vəsaitləri və b.);
- 3. Müəssisənin əmələ gətirdiyi ehtiyatlar (ehtiyat kapitalı, əlavə kapital və yığılan mənfəət).

Cəlb olunmuş vəsaitlərin başlıca mənbələri isə aşağıda göstərilənlərdir:

- a) bank kreditləri;
- b) borc vəsaitləri;
- c) istiqrazların və digər qiymətli kağızların satılmasından daxil olmuş vəsaitlər;
- ç) kreditor borcları;
- e) hesablanması ilə köçürülməsi vaxtı arasındakı müddətdə əmələ gələn büdcəyə olan öhdəliklər;
  - d) müəssisənin əmək haqqı üzrə borc öhdəlikləri;
- i) yaranma vaxtı ilə ödəmə vaxtı arasındakı fərq nəticəsində sosial sığortaya borclar.

Hər bir müəssisənin fəaliyyətinin əsas maliyyələşdirmə mənbəyi onun xüsusi vəsaitləri hesab edilir. Xüsusi vəsaitlərin birinci mənbəyi isə müəssisənin nizamnamə kapitalıdır (və ya fondudur). Nizamnamə kapitalı müəssisənin işini təşkil və təmin etmək məqsədilə mülkiyyətçilərin (təsisçilərin) verdiyi vəsaitlərin həcmini əks etdirməkdədir. Nizamnamə kapitalı kateqoriyasının məzmunu isə müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasına bağlı olaraq dəyişir:[17, s.48]

- dövlət müəssisəsi üçün müəssisənin özünü maliyyələşdirmə mühitində fəaliyyət göstərməyi üçün dövlətin ona verdiyi əmlakın dəyərdə ifadəsi;
  - məhdud məsuliyyətli müəssisə üzrə- mülkiyyətçilərin paylarının həcmi;
- səhmdar cəmiyyəti üzrə- birgə fəaliyyəti təşkil etmək məqsədilə iştirakçılar tərəfindən verilmiş əmlakın dəyər qiyməti;
- icarə müəssisəsi üçün müəssisənin təsərüfat fəaliyyətini təşkil etmək məqsədiylə mülkiyyətçinin müəssisəyə ayırdığı əmlakın dəyər qiyməti.

Müəssisə yaradılan vaxt onun nizamnamə kapitalına (fonduna) qoyulmuş pul vəsaitləri maddi və qeyri-maddi aktivlər şəklində ola bilər. Aktivlər pay formasında nizamnamə kapitalına (fonduna) verilərkən, onların üzərindəki əmlak hüququ təsərrüfat subyektinə, yəni müəssisəyə keçir, bir sözlə, bu payı verən investorlar onların üzərindəki əmlak hüquqlarını itirir. Firma ləğv olunduqda, və ya iştirakçı ortaqlığın ya da cəmiyyətin tərkibindən çıxarkən, o, müəssisənin qalıq əmlakının təkcə onun payına uyğun hissəsinə iddia etməsi mümkündür. Nizamnamə kapitalı (fondu) hüquqi cəhətdən müəssisənin investorlar qarşısında öhdəlik (məsuliyyət) həddini əks etdirir [2, s.473]

Nizamnamə kapitalının (fondunun) böyüklüyü (və ya məbləği) müəssisə dövlət qeydiyyatına alındıqda elan edilir. Onun həcminin artırılmağı (azaldılmağı) təkcə qanunvericiliklə aşkar edilmiş və təsis sənədlərində (adətən Nizamnamədə) göstərilən qaydalarda gerçəkləşdirilir.

İstehsala investisiya olunmuş ilkin kapital istifadə edildikcə reallaşdırılan məhsulun dəyərində öz əksini tapan dəyər yaradır. Məhsul gerçəkləşdirildikdən sonra o, pul formasını alır. Satışdan sonra əldə edilən məbləğ məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərin ödənməsi ilə müəssisədə pul fondları ilə maliyyə ehtiyatlarının yaradılmağı üçün mənbə sayılsa da, o gəlir sayılmır. Belə ki, mədaxil, istifadə mərhələsində keyfiyyət yönümündən ayrı-ayrı olan tərkib hissələrinə ayrılır.

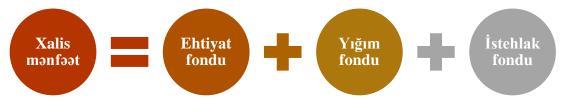
Mədaxilin istifadə istiqamətlərindən biri amortizasiya fondunun formalaşdırılmasıdır.

Mənfəət fəal inkişaf edən müəssisənin əsas vəsait mənbəyi hesab edilir. Büdcəyə vergilər ilə başqa ödənişləri həyata keçirdikdən sonra xalis mənfəət təşkilatın sərəncamında qalmaqdadır. Mənfəətin ayrılması və ondan istifadənin başlıca yönlərinin müəyyən olunması zamanı hər şeydən öncə rəqabət şəraitinin vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Ona görə ki, bu, müəssisənin istehsal potensialının səmərəli şəkildə genişləndirilməyi və yeniləşdirilməyi vacibliyini diqtə edir. Buna müvafiq olaraq mənfəətdən istehsalın inkişaf fondlarına ayırmaların miqyası aşkar olunur. Həmin qoyuluşlarının fondun resurslarından kapital maliyyələşdirilməyi, dövriyyə vəsaitlərinin artırılmağı, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin təmin olunması, yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi, əməyin mütərəqqi üsullarına keçilməsi və s. məqsədlə

istifadə olunur. Müəssisənin mənfəətinin bölüşdürülməyi aşağıda çəkilmiş sxemdəki kimidir:

Sxem 1.1.

Müəssisənin xalis mənfəətinin bölüşdürülməsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən mənbələrə əsasən tərtib olunmuşdur

Ehtiyat fondu – təbii fəlakətlər sayəsində baş vermiş itkilər ilə balans zərərlərinin ödənilməyi üçün istifadə edilir.

Yığım fondu — istehsal ilə qeyri-istehsal təyinatlı mühüm fondların alınmağı və inşası, həmçinin başqa əsaslı vəsait qoyuluşu (qaytarılması nəzərdə tutulan) üçün istifadə edilir. Həmçinin bu fonda qaytarılmamaq şərtilə aşağıdakı məsrəflər maliyyələşdirilir:

- elmi-tədqiqat işlərinin aparılmağı;
- təbiəti mühafizə tədbirlərinin görülməsi;
- vergi ödənişi üzrə maya dəyərinə daxil olunması normalarından çox xərclərin ödənilməyi (ixisasın artırılmağı, ezamiyyət xərcləri, və s.)
  - qiymətli kağızların buraxılışına görə məsrəflər;
  - digər müəssisələrin yaradılması üçün məsrəflər;
  - mənfəətin gizlədilməyi üçün cərimə sanksiyalarınin ödənilməyi və s.

İstehlak fondu —çalışanların sosial ehtiyaclarının ödənilməyinin və maddi həvəsləndirilməyinin maliyyələşdirilməyi üçün sərf edilir. Buraya istehsal göstəriciləri ilə bağlı olmayan (yubiley, çoxillik əmək və s.) mükafatların verilməyi; maddi yardımın edilməsi; putyovkaların, müalicənin, işçilər ilə onların ailə üzvləri üçün nəzərdə tutulan dərmanların pulunun , faizlərin və s. ödənilməyi aiddir. İstehlak fondundan çəkilmiş xərclər qaytarılmır.

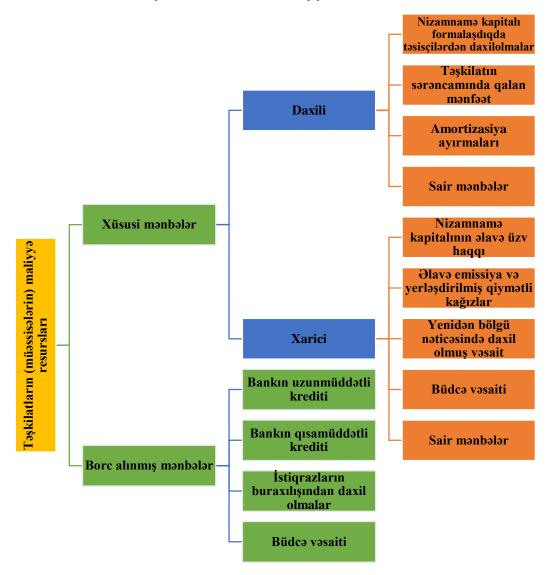
Firmaların hər biri üçün təşkilati-hüquqi formasına görə onun tabeliyində qalan

mənfəətin bölüşdürülməyinin qanuna uyğun mexanizmi müəyyən olunmuşdur. Hər bir firmada bölüşdürmə obyekti müəssisənin balans mənfəəti sayılır. Mənfəətin bölüşdürülməyi dedikdə, mənfəətin büdcəyə istiqamətləndirilməsi ilə müəssisədə istifadənin maddələr üzrə paylaşdırılmağı anlaşılır. Mənfəətin təkcə vergilər şəklində ayrı-ayrı səviyyəli büdcələrə daxil olmuş və başqa məcburi tədiyyələrin ödənilməyinə istiqamətlənən hissəsinin bölüşdürülməyi qanunla tənzimlənməkdədir. Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin xərclənməyi yönləri, ondan istifadə maddələrinin xarakteri müəssisənin səlahiyyətində olmaqdadır.

Mənfəətin bölüşdürülməyi üçün dövlət heç bir normativ aşkar etmir, ancaq vergi güzəştlərinin verilməyi qaydası mənfəətin istehsal ilə qeyri-istehsal xarakteri daşıyan kapital qoyuluşlarına, xeyriyyə məqsədlərinə, təbiəti qoruma tədbirlərinin maliyyələşdirilməyinə, qeyri-istehsal sferası obyektləri ilə təşkilatlarının saxlanmağı xərclərinin ödənilməyinə və s. istiqamətlənməsini stimullaşdırır, qanunvericilik isə müəssisənin ehtiyat fondunu məhdudlaşdırır, şübhəli borclara əsasən ehtiyatın formalaşmağı qaydasını tənzimləməkdədir.

Həm amortizasiya ayırmaları, həm də mənfəət müəssisənin xüsusi maliyyə resursları hesab edilir. Mənfəət - müəssisənin ehtiyat fondunun yaradılmağının başlıca mənbəyidir.

Sxem 1.2.
Kommersiya təşkilatının maliyyə resurslarının tərkibi

Mənbə: Ataşov B və digərləri . Müəssisələrin maliyyəsi. s.54.

Bu sxemdə maliyyə resurslarının tərkibi göstərilmişdir. Müəssisənin ayrıca vəsait mənbəyi olaraq əlavə kapital, bir qayda olaraq, əsas vəsaitlər ilə başqa material qiymətlilərin (maddi vəsaitlərin) təzədən qiymətləndirilməyi sayəsində əmələ gəlməkdədir. Onun istehlak məqsədlərinə istifadəsi hüquqi-normativ sənədlərlə qadağan olunur. KOM-in maliyyə resursları onların toplandığı və maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməyi, cari məsrəflərin və istehsalın inkişafı ilə əlaqədar xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş nağd və nağdsız formada xüsusi pul gəlirlərinin və kənardan (cəlbedilmiş və borcalınmış) daxilolmaların məcmusudur (sxem 1.2.)[2, s.476]

Kapital-istehsala qoyulan və dövriyyənin başa çatması üzrə gəlir gətirən maliyyə resurslarının bir hissəsidir. Başqa sözlə, kapital maliyyə resurslarının çevrilmiş formasıdır.

Formalaşması mənbələrinə görə maliyyə resursları xüsusi (daxili) və müxtəlif şərtlərlə (xarici) cəlb edilmiş resurslara bölünür.

Xüsusi maliyyə resurslarının vacib hissəsini təşkilatın sərəncamında qalan və idarəetmə orqanı tərəfindən bölünən mənfəət təşkil edir. Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə müəssisə və təşkilatların mənfəəti də durmadan artır.

KOM-in maliyyə siyasətinə bağlı olaraq sərəncamında qalan mənfəət aşağıdakı kimi istifadə oluna bilər:[25, s.75]

- tam həcmdə istehlaka yönəldilə bilər;
- təşkilatın fəaliyyəti ilə asılı olmayan başqa layihəyə investisiya edilə bilər;
- təkrar olaraq təşkilatın inkişafına investisiya edilə bilər;
- birinci üç istiqamət üzrə bölüşdürülə bilər.

Heç də bütün mənfəət KOM-in sərəncamında qalmır və onun bir hissəsi vergilər və başqa məcburi ödənişlər formasında büdcə sisteminə daxil olur. KOM-in sərəncamında qalan mənfəət yığım, istehlak və ehtiyatlara bölünür. Yığıma yönəldilən mənfəət, istehsalın inkişafına yönəldilən mənfəət müəssisənin əmlakının artmasına səbəb olur. İstehlaka yönəldilən mənfəət sosial məsələlərin həllinə istifadə edilir.

Əhəmiyyətinə görə xüsusi maliyyə resurslarının tərkibində ikinci yer amortizasiya ayırmalarına mənsubdur. Amortizasiya ayırmaları əsas istehsal fondları ilə qeyri-material aktivlərinin köhnəlməyinin pul ilə ifadə edilməsidir. Onlar ikili xarakter kəsb edir, yəni, bir tərəfdən məhsul istehsalına çəkilən xərclərə daxil edilir, digər tərəfdən məhsul satışından daxilolmalara aid edilir və KOM-in hesablaşma hesabına daxil olur. Bununla da həm sadə təkrar istehsalın, həm də böyük təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsinin daxili mənbəyi olur. Toplanmış amortizasiya ayırmaları amortizasiya fondunu əmələ gətirir və bu da köhnəlmiş mühüm fondların təkrar istehsalı məqsədilə istifadə edilir.

Maliyyə resurslarının cəlb olunmuş və yaxud xarici mənbəyini iki yerə-xüsusi

və cəlb edilmiş resurslara bölmək olar ki, bu da yenidənbölgü qaydasında büdcə təxsisatı formasında daxil olur. Bu bölgü kapitalın qoyuluşu forması ilə şərtlənməkdədir.

Kapital bazarında pul vəsaitinin cəlb edilməsinin iki variantı mümkündür: borc və pay maliyyələşdirilməsi. Pay maliyyələşdirilməsi zamanı emitet fond bazarında özünün səhmlərinin buraxılması və yerləşdirilməsini həyata keçirir.

İkinci variant - istiqrazların (müddətli qiymətli kağızlar) buraxılması və yerləşdirilməsidir. Yəni kapitalın istiqraz vərəqəsi təqdim etmək əsasında verilməsidir. Əgər xarici investorlar pul vəsaitini sahibkar kapitalı kimi qoyurlarsa, onda bu kimi qoyuluşun nəticəsi cəlb edilmiş maliyyə resurslarının əmələ gəlməsi olur.

Sahibkar kapital-mənfəət götürmək və ya təşkilatın idarə olunmasında iştirak etmək məqsədi ilə digər təşkilatın nizamnamə kapitalına qoyulmuş kapital deməkdir.

Ssuda kapitalı təşkilata haqqı ödənilmək və qaytarılmaq şərti ilə bank krediti (müxtəlif müddətə verilir), müvəqqəti istifadə üçün veksel, istiqraz vərəqəsi şəklində digər təşkilatların vəsaiti şəklində verilir.

Maliyyə bazarında toplanmış vəsaitlərə xüsusi səhm və istiqrazların, digər qiymətli kağızların satılmasından əldə olunan vəsaitlər aid edilir.

Yenidənbölgü qaydasında daxil olan vəsaitlərə risklərin başlanması üzrə sığorta ödənişləri, konsernlərdən, assosiasiyalardan, baş şirkətlərdən daxil olan maliyyə resursları, digər emitentlərin qiymətli kağızları üzrə dividendlər və faizlər, büdcə subsidiyaları aiddir.

Büdcə təsisatı-həm qaytarılmamaq şərti ilə, həm də qaytarılma şərti ilə verilə bilər və bir qayda olaraq dövlət sifarişlərinin, müxtəlif investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsinə və ya məhsulları ümumdövlət əhəmiyyəti kəsb edən təşkilatlara qısamüddətli dövlət yardımı şəklində ayrılır.

Maliyyə resursları daim hərəkətdə olur və yalnız kommersiya banklarının hesablaşma hesabında və təşkilatların kassalarında pul vəsaitlərinin qalığı kimi olur.

1.3. Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsinin metod və formaları

Bazar münasibətləri ilə KOM-in tam sərbəstliyi mühitində maliyyənin təşkili, hər şeydən öncə, müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənib hazırlanmağını nəzərdə tutmaqdadır. Maliyyə siyasətinin işlənib hazırlanmağında məqsəd müəssisənin maliyyəsinin idarə olunmasının elə əhəmiyyətli sisteminin qurulmağıdır ki, qarşıda dayanan strateji və taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməyinə xüsusən də əlverişli mühit yaratmaq real görünsün. KOM-in maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasında müəyyən funksional struktur bölmələr (iqtisadi, maliyyə, mühasibatlıq və digərləri) iştirak edirlər.[14, s.29]

Müəssisədə maliyyə vəziyyətinin sabitliyi maliyyə resurslarının aktivlərə (əsas və dövriyyə aktivlərinə) məqsədəuyğun və doğru qoyuluşundan səmərəli şəkildə bağlıdır. Aktivlər isə təbiəti baxımından fəaldır, yəni müəssisənin fəaliyyəti zamanı aktivlərin miqdarı (həcmi), eyni zamanda onların strukturu həmişəlik dəyişikliklərə məruz qalmaqdadır.

Uzunmüddətli perspektiv cəhətdən firmanın maliyyə vəziyyəti vəsaitlərin mənbələrinin quruluşu, firmanın kənar investorlar ilə kreditorlardan asılılığının dərəcəsi və s. ilə xarakterizə edilir. Firmanın xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitləri arasındakı nisbət üzrə qəbul edilmiş vahid normativ yoxdur.

Maliyyə menecmenti dedikdə maliyyə resurslarının idarə olunması sistemi nəzərdə tutulur. Maliyyə siyasətini, üsullarını, vasitələrini, həmçinin də maliyyə sabitliyi ilə artımının təmin olunması sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün idarəetmə qərarlarını qəbul etmiş və həmin qərarları praktikada gerçəkləşdirən insanları əlaqələndirmiş maliyyə resurslarının idarə olunması sistemi hesab edilir.

Maliyyə menecmenti maliyyə sisteminin elementlərinin hamısına nüfuz edir, bazar iqtisadiyyatı mühitində idarəetmə strukturunun ən vacib tərkib hissəsi olaraq çıxış etməkdədir. Qısamüddətli və uzunmüddətli fəaliyyətdə maliyyə resurslarından faydalı istifadə olunması amillərinin təhlilinə əsaslanmış və maliyyə xidmətlərinin inkişaf istiqamətlərini aşkar edən maliyyə siyasəti maliyyə menecmentinin əsası

sayılır. Maliyyə menecmentinin məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir: şirkətin fəaliyyətinin səmərəli iqtisadi nəticəsinin maksimallaşdırılmağı, xərclər minimallaşdırılmaqla mənfəətin maksimallaşdırılmağı, şirkətin iqtisadi potensialının artırılmağı, bazarda rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması, mövcud maliyyələşdirmə mənbələrindən lap yaxşı istifadə olunması və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün yeni maliyyələşmə mənbələrinin cəlb olunması, şirkətin aktivlərinin strukturunun optimallaşdırılmağı, yaxın zamanlarda şirkətin maliyyə sabitliyinin təmin olunması. Maliyyə menecmenti məqsədlərinə çatmaq müvafiq idarəetmə üsullarının tətbiq olunması sayəsində ola bilər. Maliyyənin idarə olunması üsulları konkret tarixi xarakter daşımaqdadır, makro və mikro səviyyələrdə iqtisadi əlaqələr inkişaf etdikcə bu üsullar da inkişaf edir. Maliyyə menecmenti bir sıra maliyyə vasitələri məcmusunun köməyi ilə reallaşdırılır: ilkin vasitələr - pul vəsaitləri, debitor və kreditor borcları, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları - səhmlər ilə istiqrazlar; təkrar vasitələr - opsionlar, fyuçerslər, forvard kontraktları [18, s.109].

KOM-də maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması xüsusi olaraq bunun üçün yaradılmış xidmətlər vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Bir qayda olaraq bu xidmətlərə maliyyə meneceri ya da maliyyə direktoru rəhbərlik etməkdədir. Maliyyə xidmətinin strukturuna daxil olmuş bölmələr maliyyə təhlili, proqnozlaşdırma ilə planlaşdırma, kredit siyasəti, pul vəsaitləri ilə qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının idarə olunması, vergitutma və dövlət tənzimləmə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələr, investisiya fəaliyyəti, həmçinin də müəssisənin maliyyə hesabatlarının tərtib olunması ilə məşğuldurlar.

Maliyyə nəzarəti-xüsusi forma ilə təsərrüfat, idarəetmə subyektlərində maliyyə qanunvericiliyi və maliyyə institutunun qorunması, maliyyə əməliyyatlarının düzgünlüyü, səmərəliliyi, xərclərin məqsədyönlü və nəticəliliyinin yoxlanması üzrə tədbirlər kompleksidir.

Maliyyə nəzarəti əmtəə-pul münasibətlərinə əsaslanan hər bir ölkədə zəruridir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə maliyyə nəzarətinin rolu xüsusən böyükdür, ona görə ki, təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyətinin mühüm istiqaməti onun nəticəliliyinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi olur. Maliyyə nəzarəti istənilən mərhələdə maliyyənin

idarə olunması məqsədilə vacib əhəmiyyət kəsb etməkdədir. O, bütün maliyyə sisteminin etibarlı fəaliyyətini, dövlət tərəfindən həyata keçirilmiş maliyyə siyasətinin reallaşdırılmasını təmin etməklə dövlətin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yardım edir.

Nəzarət subyektlərinin məqsədyönlü fəaliyyət prosesi və ya *maliyyə nəzarəti prosesi* müəyyən metodların istifadəsi ilə həyata keçirilir. *Maliyyə nəzarəti metodu* dedikdə nəzarət fəaliyyəti və əməliyyatların həyata keçirilməsinin konkret üsulları başa düşülür. Nəzarət fəaliyyətinin və əməliyyatının xarici ifadəsi nəzarətin müəyyən formasında reallaşır. Nəzarət fəaliyyətinin və əməliyyatının həyata keçirilməsinin müəyyən edilmiş qaydası *nəzarət üsulu* adlanır. Maliyyə nəzarəti üsullarının ardıcıllığı ilə istifadə edilən metodlarının məcmusu öz növbəsində maliyyə nəzarəti mexanizmini müəyyən edir.

Nəzarəti həyata keçirmiş subyektlərdən asılı olaraq dövlət maliyyə nəzarəti ilə qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti fərqləndirilir. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət hakimiyyət orqanları ilə habelə onlar tərəfindən yaradılmış xüsusi qurumlar tərəfindən gerçəkləşdirilən fəaliyyət ilə əməliyyatların toplusudur.[23, s.19]

Dövlət maliyyə nəzarəti - dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin, büdcədənkənar dövlət fondlarının icraları, habelə yerli büdcələrə qanunvericilik ilə icra hakimiyyəti orqanlarının verdikləri səlahiyyətlərin yerinə yetirilməyi üçün ayırdıqları maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi, pul dövriyyəsinin təşkili, kredit resurslarından və investisiyalarından istifadə, dövlət zəmanəti ilə alınmış və ya büdcədən verilmiş kreditlərdən, həmçinin ehtiyatlardan istifadə, maliyyə və vergi güzəştlərinin verilməsi, qiymət siyasətinin həyata keçirilməsinin düzgünlüyü, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş formada təsərrüfat subyektlərinə verilmiş dövlət mülkiyyətindən istifadənin maliyyə səmərəliliyi, maliyyə-kredit təşkilatlarında dövlət maliyyə resurslarının dövriyyəsi və dövlət müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətləri üzərində nəzarətdən ibarətdir. Bir sözlə, dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə resurslarının formalaşmağı, bölgüsü ilə istifadəsinin qanuniliyi və səmərəliliyinin təmin olunması məqsədi ilə həyata keçirilir.

Dövlət maliyyə nəzarəti nəinki iqtisadiyyatın dövlət sektorunu əhatə edir, həm də bütün mülkiyyət formalarının subyektlərinə şamil olunur ki, bu da onlar vasitəsilə vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsi, dövlət və bələdiyyə sifarişlərinin yerinə yetirilməsi, subsidiya, dotasiya və büdcə kreditlərinin məqsədli istifadəsi, habelə vergi güzəştlərinin verilməsi və istifadəsinin səmərəliliyinin yoxlanılmağı üsulu ilə həyata keçirilir. Deməli, dövlət maliyyə nəzarətinin obyekti kimi dövlət maliyyə resurslarının formalaşmağı və istifadəsi ilə bağlı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti prosesində meydana gələn bütün pul münasibətləri çıxış edir.

Maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən müəyyən metodlardan istifadə edilir ki, onlara da adətən müayinə, yoxlama, təftiş, nəzarət, müşahidə monitorinq, təhlil və s. aid edilir.

Müayinə - gələcəkdə ətraflı yoxlamanın məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək məqsədi ilə konkret məsələ üzrə məlumatların toplanması və ümumi təhlilidir.

Yoxlama - təsərrüfatçılıq subyektlərinin müəyyən maliyyə - təsərrüfat əməliyyatları üçün ayrıca nəzarət fəaliyyəti və yaxud nəzarət fəaliyyəti sisteminin tətbiqini ifadə edir.

Təftiş - maliyyə nəzarətinin daha dərin və geniş həcmli metodudur. O, yoxlanılan dövrdə aparılmış maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanunauyğunluğunun, məqsədyönlülüyünün və səmərəliliyinin, habelə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanunauyğunluğu və düzgünlüyünün sənədlər və fiziki yoxlamalar üzrə məcburi nəzarət fəaliyyəti sistemidir. Yoxlamadan fərqli olaraq təftiş yoxlanılan təşkilatlarda işin vəziyyəti haqqında daha dolğun və düzgün məlumat verir ona görə ki, yoxlanılan sənədlərin hamısının əhatə olunmasını nəzərdə tutur.

Yoxlanılan məsələlərin əhatəsi tamlığı üzrə yoxlama və təftiş tematik (müəyyən dairə məsələlər üzrə aparılır) və kompleks (yəni, təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin praktiki olaraq bütün aspektlərini əhatə edir) olur. Nəzarətin mənbə xarakterinə görə sənədli yoxlama, təftiş (təşkilatın fəaliyyətində maliyyə he- sabatlılığının və sənədlərin yoxlanması) və faktiki (pul vəsaitlərinin və maddi ehtiyatların və s. inventarlaşmasının aparılması kimi fəndlərdən istifadə edilir) təftişin nəticələri aktla rəsmiləşdirilir ki,

bunun da əsasında maliyyə-təsərrüfat pozuntularının aradan qaldırılması, maddi zərərlərin əvəzinin ödənilməsi və günahkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi üzrə tədbirlər görülür.[2, s.201]

Nəzarət etmə (göz yetirmə) bu və ya başqa fəaliyyət sahəsində müəyyən edilmiş şərtlərin həyata keçirilməsi üzərində müşahidə üzrə dövri nəzarət fəaliyyəti sistemini ifadə edir. Məsələn, təsərrüfat subyektlərinin lisenziyalaşdırma şərtlərinə əməl edilməsi məqsədi ilə onların fəaliyyəti üzərində nəzarət həyata keçirilir.

Müşahidə (monitorinq) nəzarətdən fərqli olaraq daima baş verən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyatı üzrə sistemi və əməliyyatı əhatə edir.

Müşahidə (monitorinq) nəzarətdən fərqli olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində cari dəyişiklikləri müəyyən etmək məqsədilə müşahidə üzrə daima baş verən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyat sistemini ifadə edir.

Tətbiqi formasına əsasən məcburi nəzarət və təşəbbüslü nəzarət fərqləndirilir.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyəti müəyyən edilmiş hüquq normaları əsasında həyata keçirilir ki, onların da əsas mənbələrini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, ölkə qanunları, Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanunvericilik aktları, altqanun normativ hüquqi aktlar (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları və s.) təşkil edir.

Dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarətini qanunvericilik hakimiyyəti orqanı (parlament), icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyə qurumlarının icra-sərən- camçı orqanları həyata keçirirlər.

Qanunvericilik hakimiyyəti orqanının nəzarəti onun xüsusi nəzarət orqanının (Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının daimi fəaliyyət göstərən nəzarət komissiyalarını) yaradılmasını nəzərdə tutur. İcra hakimiyyəti orqanları və bələ- diyyə qurumlarının icra-sərəncamçı orqanları (vəzifəli şəxslər) vasitəsilə həyata keçirilmiş

maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Agentliyi və Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının və ya onların həvalə etdikləri orqanlar və büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçıları vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası maliyyə nəzarətinin daima fəaliyyət göstərən dövlət nəzarət orqanıdır. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, "Hesablama Palatası haqqında" 2 iyul 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununu və digər dövlət qanunlarını rəhbər tutur.

Maliyyə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması maliyyənin idarə olunmasının funksional elementlərindən biridir. Maliyyə planlaşdırılması prosesində təsərrüfatçılıq subyektləri, dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarə orqanları öz maliyyə resurslarının tərkib və strukturunu qiymətləndirir, onların həcminin artırılması və daha səmərəli istifadə edilməsi imkanlarını və üsullarını müəyyən edirlər. Bu halda iqtisadiyyatın tarazlığına və maliyyə sabitliyinə, gəlir, mənfəət əldə edilməsinə, iqtisadi və sosial vəzifələrin maliyyə təminatına nail olmaq və müdafiə etmək məqsədi ilə maliyyə resurslarının formalaşmağı, bölgüsü ilə yenidən bölgüsü nisbətləri təşkil edilir. Bununla da idarəetmə orqanlarının maliyyə prosesinə, maliyyə fəaliyyətinə makro, həmçinin mikroiqtisadi səviyyədə təsiri reallaşdırılır.

Maliyyə planlaşdırılması prosesində iqtisadi subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin gözlənilən əhəmiyyəti öz əksini tapır. Geniş anlamda maliyyə planlaşdırılması maliyyənin idarə edilməsi orqanlarının maliyyə resurslarının tərkibi və strukturlarının qiymətləndirilməsi, onların formalaşması, artırılması imkanlarının və metodlarının müəyyən edilməsi, səmərəli istifadə edilməsi istiqamətləri üzrə fəaliyyətdir. Dar mənada maliyyə planlaşdırılması maliyyəni idarə edən orqanların iqtisadiyyat subyektlərinin (ictimai hakimiyyət orqanlarının, təşkilatlar ilə fərdi sahibkarların) maliyyə planlarının tərtibi, baxılması və təsdiqi üzrə fəaliyyətidir.[16, s.79]

Maliyyə planlaşdırılmasının zəruriliyi geniş təkrar istehsal prosesinin fasiləsiz

maliyyə təminatı məqsədi ilə idarəetmə subyektlərinin maliyyə resurslarının (gəlirlərinin) formalaşması və istifadəsi, onların artırılması ehtiyatlarının və xərclənməsi nəticəliyinin səmərəliliyinin konkret göstəriciləri şəklində maliyyə fəaliyyətində arzu olunan və gözlənilən nəticələrin müəyyən edilməsi tələbi ilə şərtlənir. Maliyyə planlaşdırılmasının zəruriliyi həm də maliyyə resurslarının maddi resursların hərəkətinə görə sərbəst hərəkət etməsi, bazarın qeyri-müəyyənliyi və iqtisadi subyektlərinin davranışı ilə şərtlənir. Bundan başqa, maliyyə planlaşdırılması olmadan bütün idarəetmə və təsərrüfatçılıq səviyyəsində maliyyə siyasətini işləyib hazırlamaq və reallaşdırmaq mümkün deyildir.

Maliyyə planlaşdırılması maliyyə sisteminin bütün həlqələrinin idarəetmə orqanları vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Buna görə də *ictimai (dövlət və bələdiyyə)* maliyyə planlaşdırılmasını və *xüsusi təsərrüfat subyektlərinin* (kooperativlərin) maliyyə planlaşdırılmasını fərqləndirmək lazımdır.

İctimai maliyyə planlaşdırılması ölkə və onun ərazisi miqyasında maliyyə planlarında dövlət (bələdiyyə) maliyyə resurslarının və gəlirlərinin hərəkətinin (formalaşması və istifadəsi) parametrlərinin və göstəricilərinin müəyyən edilməsi, baxılmağı, təsdiqi ilə icrası üzrə dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini nəzərdə tutur. Dövlət (bələdiyyə) maliyyə planlarına maliyyə resursları balanslarını, dövləthüquqi qurumların və büdcədənkənar fondların büdcələrini və gəlir və xərc smetalarını və s. aid edirlər.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə planlaşdırılması əsasən müxtəlif mülkiyyət formalı təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Lakin maliyyə planlaşdırılmasımn elementləri ev təsərrüfatları çərçivəsində, xüsusən fərdi sahibkarlıqda da mövcud ola bilər.

Bu cür planlaşdırılmış kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının idarəetmə orqanlarının plan parametrlərinin müəyyən edilməsi, ayrı-ayrı təsərrüfatlar səviyyələrinin maliyyə planlarında verilmiş xüsusi maliyyə resursları və gəlirləri göstəricilərinin hərəkətinin (formalaşması və istifadəsi) baxılması, təsdiqi və icrası üzrə fəaliyyətini ifadə edir. Kommersiya təşkilatlarının maliyyə planlarına balans,

icmal büdcə, pul vəsaitlərinin hərəkəti planı, investisiya layihələri və s. aiddir. Qeyrikommersiya təşkilatlarının maliyyə planlarına balansdan başqa büdcə smetalarını, gəlir və xərc smetalarını və başqalarını daxil etmək mümkündür.[35, s.12]

Maliyyənin planlaşdırılmasının obyekti kimi iqtisadi subyektlərin maliyyə resurslarının və gəlirlərinin, onların formalaşmasının mənbələri və xərclənməsi maddələrinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası çıxış edir. Maliyyə planlaşdırılmasının subyekti isə dövlət hakimiyyət orqanları ilə idarələri, yerli özünü-idarəetmə orqanları, kommersiya ilə qeyri-kommersiya təşkilatlarının idarələri, habelə fərdi sahibkarlardır.

Maliyyənin planlaşdırılmasımın məqsədi maliyyə resurslarının formalaşmasının mümkün həcminin və onların proqnozlaşdırılan dövrdə mümkün istifadəsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Maliyyə proqnozlaşdırılmasının məqsədi aşağıdakılardır:

- gələcək dövrə makro və mikro səviyyədə maddi və maliyyə dəyərləri proporsiyalarının uzlaşdırılması;
- ➤ təsərrüfatçılıq və hakimiyyət orqanları subyektlərinin proqnozlaşdırılmış dövrə maliyyə resurslarının mümkün mənbələrinin və həcminin araşdırılması;
- proqnozlaşdırılan dövrə təsərrüfatçılıq və hakimiyyət orqanları subyektlərinin maliyyə resurslarının daha əhəmiyyətli istifadə olunması istiqamətlərinin müəyyən olunması;
- bütün səviyyəli hakimiyyət orqanları və təsərrüfatçı subyektlərin qəbul etdiyi qərarların maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- proqnozlaşdırılmış dövrdə maliyyə resurslarının həcminin gözlənilən artımının dəqiqləşdirilməsi;
- gələcəkdə istehsalın gözlənilən artımı üçün zəruri olaraq əlavə maliyyələşdirilməsini müəyyən etmək məqsədilə proqnoz sənədlərinin öyrənilməsi.

İnkişaf layihələrində, proqnozlarda, proqram və planlarda nəzərdə tutulmuş xərclərin planlaşdırılmış parametrlər üzrə makro və mikro səviyyədə təkrar istehsal prosesini stabil və fasiləsiz maliyyə təminatı ilə uzlaşdırmaqdan ibarətdir. Nəzərə alınsa ki, göstərilən plan sənədlərində dövlətin və müəssisələrin iqtisadi siyasətinin məqsəd və vəzifələri qoyulmuşdur, onda maliyyə planlaşdırılmasımın məqsədi də iqdisadi siyasətin strategiya və taktikasının maliyyə təminatından və maliyyə siyasətinin dövlət, bələdiyyə və korporativ səviyyədə reallaşdırılmasından asılı olduğu bəlli olur.[27, s.63]

Maliyyənin planlaşdırılmasının ardıcıllıq mərhələlərini belə şərh etmək olar:

- 1) planlaşdırma obyektinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin tədqiqi;
- 2) operativ planların dəyişməsi əsasında maliyyə hesabatlarının proqnoz variantlarının işlənib hazırlanması;
- 3) planlaşdırılan obyektin maliyyə resurslarına konkret tələbatın müəyyən edilməsi;
  - 4) maliyyələşmənin strukturunun və mənbələrinin proqnozlaşdırılması;
  - 5) maliyyənin idarə olunması sisteminin yaradılması və müdafiəsi;
- 6) işlənib hazırlanmış planların operativ dəyişdirilməsi prosedurlarının müəyyənləşdirilməsi.

Maliyyənin planlaşdırılmasının prinsiplərinə aiddir:

- balanslaşdırma;
- mütənasibliyin təmin edilməsi;
- maliyyə sisteminin müxtəlif həlqələrinin, pul vəsaiti fondlanının forma və metodları xüsusiyyətlərinin uçotu.

Maliyyənin planlaşdırılması kəmiyyət və keyfiyyət metodları vasitəsilə həyata keçirilir.

Kəmiyyətə görə metodların analitik, statik və qrafik istiqamətləri vardır.

Analitik metodda normativ amilin birbaşa, proporsional asılılıq və optimallaşdırma kimi növlərindən istifadə edilir.

Keyfiyyətə görə isə ekspert qiymətləndirilməsi, normativ və oxşarlıq metodları

fərqləndirilir.

Maliyyənin planlaşdırılması ictimai hakimiyyət orqanları da daxil olmaqla təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının və gəlirlərinin formalaşması və istifadəsinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini deyil, həm də gəlirlərin təklif olunan xərclərə uyğunluq dərəcəsinin, xüsusi vəsaitin çatışmayan hissəsinin və kənardan cəlb edilən maliyyə resurslarının həcminin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.[6, s.19]

Maliyyənin planlaşdırılması prosesində ÜDM-in təkrar istehsalının pul nisbətləri, regional ümumi məhsulun, müəssisənin satış pulu və əlavə dəyəri, təkrar istehsal prosesinin maliyyə təminatı mənbələri və onların makro və mikro səviyyədə istifadə istiqamətləri müəyyən edilir. Maliyyənin planlaşdırılması nəticəsində dövlət hakimiyyət, yerli özünüidarəetmə orqanları və müəssisələrin, idarələrin nəzərdə tutulan vəzifələrinin həll edilməsi üçün zəruri maliyyə resursları və gəlirlərə olan tələbatları dəqiqləşdirilir.

Beləliklə, maliyyə planlaşdırılması təkrar istehsal prosesinin maliyyə təminatı, dövlət (bələdiyyə) və korporativ iqtisadi-sosial və maliyyə siyasətini reallaşdırmaq məqsədi ilə maliyyəni idarəetmə subyektinin ictimai və xüsusi təsərrüfat maliyyə resurslarının və gəlirlərin formalaşması və istifadəsinin gözlənilən parametrləri və göstəricilərinin müəyyən edilməsi, maliyyə planlarının tərtibi, baxılması, təsdiqi və istifadəsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyətini ifadə edir.

Maliyyə planlaşdırılmasının əsas vəzifələrinə aşağıdakıları sadalamaq olar:

- > hər bir daxilolma mənbələri üzrə maliyyə resurslarının (gəlirlərin) həcminin və ictimai hakimiyyət orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının ümumi həcminin müəyyən edilməsi;
- > maliyyə resurslarının istifadəsinin həcminin, istiqamətlərinin və habelə vəsaitlərin istifadəsi prioritetlərinin işlənilməsi;
- > maddi və maliyyə resurslarının balanslaşdırılmasının, maliyyə resurslarının (gəlirlərin) qənaətlə və səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi;
- > bütün səviyyəli büdcələr ilə büdcədənkənar dövlət fondlarının sabitliyinin möhkəmləndirilməsi, habelə təşkilatlar ilə fərdi sahibkarların maliyyə sabitliyinin

təmin edilməsi üçün şərait yaradılması;

> perspektiv planlaşdırmadan cari planlaşdırmaya, proqnozdan plana keçid zamanı disproporsiyadan qaçmaq və maliyyə risklərini xəbərdarlıq və azaltmaq üçün maliyyə resurslarının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış həcminin müəyyən edilməsi.

Maliyyənin planlaşdırılmasının məqsəd və vəzifələri maliyyə planlarında, daha dəqiq isə onların göstəricilərində öz əksini tapır. Maliyyə planı balans, büdcə, smeta və digər sənədlər şəklində maliyyə hüququ normalarının müəyyən etdiyi formada və planlaşdırma subyekti idarə orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş plan maliyyə göstəricilərinin icmal sistemi deməkdir. Burada planlaşdırılan dövrə maliyyə resurslarının (gəlirlərinin) formalaşması və istifadəsinin gözlənilən kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri əks olunur. Maliyyə planları əsasən gəlir və xərclərin balansı formasında tərtib edilir. Maliyyə planlarının göstəricilərinin tərkibi maliyyə sisteminin həlqələrinin spesifikliyini əks etdirir.[1, s.78]

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyə planları maliyyə resurslarının həcminin və onların bu təşkilatlarının sosial-mədəni, elmi, təhsil və qeyri-kommersiya əsaslarla nizamnamə çərçivəsində digər xidmətlər göstərilməsi istiqamətlərini müəyyən etməklə tərtib edilir.

Büdcə təşkilatlarına mövcud qanunvericiliklə aşkar olunmuş qaydada büdcə smetası tərtib etmək həvalə edilmişdir. Büdcə smetasında büdcə xərcləri təsnifatına əsasən büdcə təşkilatının büdcə öhdəliyi limiti müəyyən edilir. Smeta büdcə idarələrinin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üzrə xərcləri (işçilərin əməyinin ödənilməsi, malların alınması, işin və xidmətin haqqının ödənilməsi, büdcə ilə büdcədənkənar dövlət fondlarına vergilərin və digər məcburi tədiyyələrin ödənilməsini) özünə daxil edir.

Büdcə smetası idarə tərəfindən büdcə vəsaitinin baş sərəncamçıları və ya sərəncamçıların onlara təqdim etdikləri göstəricilər əsasında tərtib edilir. Smetanın layihəsini tərtib etmək üçün büdcə idarələri qanunvericilik və normativ hüquqi aktla müəyyən olunmuş tarif və qiymətlərdən, xərc norması və normativləri, təsərrüfat müqavilələrindən və keçmiş ilin xərc məlumatlarından istifadə edirlər. İllik smetanın

göstəriciləri rüblər üzrə bölünür. Növbəti büdcə ilinə qanun (qərar) qəbul edildikdən sonra büdcə idarələri tərəfindən öz smeta layihələri göstəriciləri qəbul edilmiş büdcə göstəriciləri nəzərə alınmaqla dəqiqləşdirilir, sonra dəqiqləşdirilmiş smeta layihəsi baş sərəncamçılar və ya büdcə idarəsi rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir.

Maliyyə nəzarəti, maliyyə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılmasından əlavə KOM-in maliyyə resurslarının idarəedilməsinin metod və formalarına qanunvericilik də daxildir. Əsasən vergi sahəsində mütəmadi olaraq müşavirələr keçirilir. 2018-ci ildə azad rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi, səmərəli vergi sisteminin təşviqi, KOM-də stimullaşdırıcı vergi islahatları üzrə əlavə tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulur. Nazirliyin icraçısı olduğu Tədbirlər Planının əsas istiqamətlərindən biri də kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında stimullaşdırıcı vasitələrin tətbiqidir.

KOM-də vergi nəzarəti tədbirlərinin, səyyar və kameral vergi yoxlamalarının yalnız risk meyarları əsasında aparılmasını təmin edən mexanizmlər müəyyənləşdirilib. Həmçinin KOM-in işini rahatlatmaq və avtomatlaşdırmaq üçün bu ildən etibarən Vergilər Nazirliyinin saytında elektron qaimə bölməsi fəaliyyətə başlamışdır.

2018-ci ildə azad rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi, səmərəli vergi sisteminin təşviqi, KOM sahəsində stimullaşdırıcı vergi islahatları üzrə əlavə tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulur.

FƏSİL 2. KİÇİK VA ORTA MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ RESURSLARININ İDARƏEDİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1.Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının formalaşma mənbələrinin təhlili

Əslində KOM-lar üçün bir neçə potensial maliyyə resursu var. Bununla belə, onların əksəriyyəti faydalılığını məhdudlaşdıra biləcək praktiki problemləri var. Bəzi əsas resurslar və onların məhdudiyyətləri aşağıda təsvir olunur:

KOM sahibi, ailəsi və dostları

Bu, potensial maliyyə resursudur, çünki bu investorlar investisiyaların motivasiyasından başqa bir çox investordan daha aşağı gəlir qəbul etməyə hazır ola bilərlər.

İş mələyi

Bir iş mələyi KOM-lara sərmayə qoyma riskini almaq istəyən zəngin bir şəxsdir. Bir iş mələyi maraqlandıqdan sonra KOM üçün çox faydalı ola bilərlər, çünki onlar özləri çox yaxşı iş görəcək və çox faydalı əlaqələr qura bilərlər.

Ticarət krediti

Hər hansı bir şirkət kimi KOM, təchizatçılarından kredit ala bilər. Ancaq bu yalnız qısamüddətli və həqiqətən, onların tədarükçüləri potensial riskli KOM kimi təsbit etdikləri şirkətlər olduqda kredit dövrünü uzatma qabiliyyəti məhdudlaşdırıla bilər.

Faktorinq və hesab-faktura endirimi

Hər iki maliyyə mənbəyi effektiv şəkildə bir şirkətin maliyyə alətlərinin maliyyələşdirilməsinə imkan vermir. Yenə də bu maliyyə yalnız qısamüddətlidir və çox vaxt overdraftdan daha bahalı olur. Bununla belə, bu maliyyə mənbələrinin xüsusiyyətlərindən biri, KOM böyüdükcə, onların qeyri-leqallaşdırılacaq debitor borcları artacaq və buna görə də onların faktorundan və ya faktura endirimindən borc ala biləcək məbləğ də artacaqdır. Buna görə, faktoring və faktura diskontlaşdırması biznesin böyüməsi ilə avtomatik olaraq inkişaf edən çox sayda maliyyə mənbəyidir.

Lizing

Lizinq aktivləri, onları satın almaq əvəzinə, çox vaxt KOM üçün çox faydalıdır, çünki kapitalın dəyərini artırmağın zərurətini aradan qaldırır. Bununla belə, lizinq yalnız avtomobil, maşın və s. kimi maddi aktivlərdə mümkündür.

Bankın maliyyələşdirilməsi

Banklar, bir çeşidli overdraft təmin etməyə və uzun müddətli borc verməyə hazır ola bilər ki, kreditlər torpaq və binalar kimi əsas aktivlərdə təmin oluna bilər. Bununla yanaşı, orta və uzun müddətli maliyyələşdirmə əməliyyatlarını maliyyələşdirmək KOM-lar üçün daha çox çətindir, çünki banklar ənənəvi olaraq daha konservativdir. Bu, bir borc öhdəliyindəki zərərin itkini bərpa etmək üçün çox yaxşı kreditlər tələb etməsi kimi başa düşüləndir. Beləliklə, bir çox KOM-lar orta müddətli və potensial olaraq uzunmüddətli aktivlərin maliyyələşdirilməsini, o cümlədən, overdraft kimi qısamüddətli maliyyələşdirməni maliyyələşdirir. Bu zəif uyğunlaşmadır və çox idealdır. Bu məsələ biznesdə aktivlər və öhdəliklərin ödəmə müddətinin uyğunsuzluğu olduğundan tez-tez 'ödəmə boşluğu' kimi tanınır.

Bununla yanaşı, banklar tez-tez KOM-un sahibkarından fərdi zəmanət tələb edirlər, yəni sahibkar şirkətin maliyyələşdirilməsi üçün şəxsi zənginliyini təhlükə altına qoymalıdır.

Vençur kapitalisti

Vençur kapitalist şirkət çox vaxt investisiyalara ehtiyacı olan əhəmiyyətli pul vəsaitləri olan bir şirkətin bir filialıdır. Vençur kapitalist iştirakı onların investisiya portfelinin yüksək riskli, potensial yüksək gəlirli hissəsidir. Beləliklə, bir çox banklarda vençurkapitalist tərəfdaşları olacaq. Girov kapitalının maliyyələşdirilməsini təmin etmək məqsədilə, KOM-da vençur kapitalistinin yüksək gəlir əldə edə biləcəyi iş fikirləri olmalıdır. Beləliklə, müntəzəm biznesdə fəaliyyət göstərən bir çox KOM-lar üçün müəssisənin kapitalist maliyyələşdirilməsi mümkün olmaya bilər. Bundan əlavə, bir müəssisə kapitalisti nadir hallarda uzunmüddətli investisiyalarda qalmaq istəyir və buna görə də hər hansı bir təklif, bir neçə ildən sonra "necə çıxmaq" və ya dəyərlərini buraxa biləcəklərini göstərməlidir. Bu, tez-tez şirkətin eyni ticarətdə fəaliyyət göstərən daha böyük bir şirkətə satması və ya şirkətin böyüməsi ilə

birjalistinqinin mümkünlüyünə qədər böyüməklə həyata keçirilir.

Listing

Fond birjasında siyahıya alınmaqla KOM bir təklif edilən şirkət halına gələcək və dolayısı ilə maliyyə artırma daha problem olmayacaq. Lakin, siyahı nəzərdən keçiriləcəyi təqdirdə, şirkət mümkün olduğu qədər böyüməlidir.

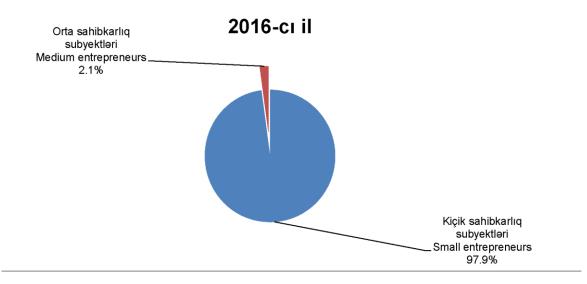
Təchizat zənciri maliyyələşdirilməsi

Təchizat zəncirinin maliyyələşdirilməsində (SCF) maliyyə tədarük zənciri vasitəsilə hərəkət edərkən dəyəri təqib edir. SCF nisbətən yenidir və faktorinq kimi və ya hesab endirimləri təklif edən ənənəvi dövriyyə kapitalının maliyyələşdirmə üsullarından fərqlidir, çünki bu, təchizatçı zəncirində alıcılar və satıcılar arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirir. SCF, alıcının satıcıdan daha yaxşı kredit reytinqinə sahib olduğu yerdə yaxşı işləyir.

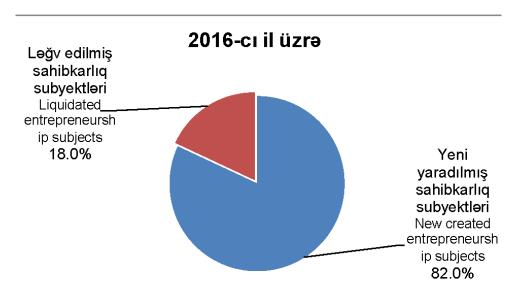
İstənilən ölçülü və görünüşlü müəssisənin maliyyəsinin əsas məqsədi cari əməliyyat fəaliyyəti prosesində və gələcəkdə inkişafın təmin edilməsində maliyyə resurslarından istifadə edilməsi məqsədilə onların lazımi həcminin formalaşdırılmasıdır. Yuxarıda deyilənlər müəssisənin ölçüsündə asılı olaraq əsas xüsusiyyətlərinə görə fərqlənmirlər. Müəssisənin ölçüsü bu və ya digər alətin, eləcə də maliyyə alətinin tətbiq edilməsi imkanına, fəaliyyətin əsas məqsədinin seçilməsi və əsaslandırılmasına təsir edir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsaslanaraq, 2016-cı ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 191 695 nəfər olmuşdur. Onlardan 20932 nəfəri hüquqi şəxslər, 170763 nəfəri isə fiziki şəxslərdir. Orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı isə 4097 nəfərdir ki, onlar da hüquqi şəxslərdir. [69]

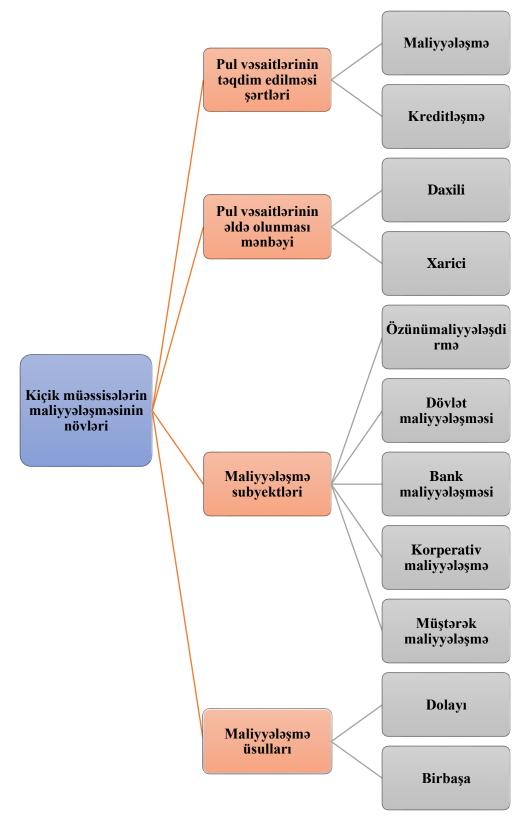
Kiçik və orta müəssisələrin xarakterik xüsusiyyəti, həm formalaşma dövründə, həm də inkişaf və artım dövründə, maliyyə resurslarının formalaşması (inkişaf üzrə maliyyə resurslarının çatışmazlığı, pul formasında dövriyyə aktivlərinin çatışmazlığı, borc kapitalının alınmasının əlverişsiz şərtləri) problemi ilə üzləşirlər [55, s.17].

Kiçik və orta müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşmasını təhlil etmək üçün kiçik və orta müəssisələr üzrə mümkün maliyyələşmə növlərini təsnifləşdirmək lazımdır. Kiçik və orta müəssisələrin maliyyələşdirmə növlərini bir neçə yerə bölmək təklif olunur: pul vəsaitlərinin verilməsi şərtləri; pul vəsaitlərinin alınması mənbəyi; maliyyələşdirmə subyektləri və üsulları.

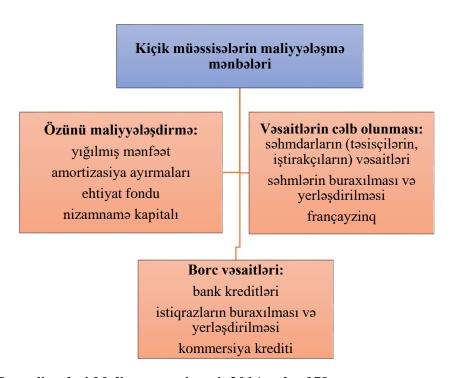
Sxem2.1 Kiçik və orta müəssisələrin maliyyələşmə növlərinin təsnifatı

Мәпьә: Ковалев В.В.. Финансовый менеджмент. 2007. с.32

Yuxarıda göstərilən maliyyə növlərinin hamısı müvafiq mənbələrə malikdir. Kiçik və orta müəssisələrin maliyyə resurslarının əsas mənbələri arasında aşağıdakılar müəyyən edilə bilər:

Sxem2.2 Kiçik və orta müəssisələrin maliyyələşmə mənbələri

Mənbə: Ataşov B. və digərləri Maliyyə nəzəriyyəsi. 2014, səh.: 178.

Kiçik və orta müəssisənin maliyyə resurslarının ilkin formalaşması müəssisənin yaradılması zamanı baş verir. Müəssisənin təşkilati-hüquqi formasından asılı olmaqla nizamnamə kapitalının mənbələri pay haqqı, səhm kapitalı, uzunmüddətli kredit, büdcə vəsaiti ola bilər. Kiçik və orta müəssisələrin bir çoxu məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin təşkilati və hüquqi formalarını qapalı səhmdar cəmiyyətin təşkilati və hüquqi formalarından az istifadə edirlər. Hər iki halda, məhdud sayda iştirakçı və müvafiq olaraq, pay və ya hissə şəklində investisiya yatırımı təmin edilir. Beləliklə, hələ kiçik və orta müəssisənin formalaşması mərhələsində, başlanğıc kapitalın aşağı olması səbəbindən, əsas və dövriyyə kapitalının formalaşması üçün özünün maliyyə resursları ilə problem yaranır.[19, s.102]

Kiçik və orta müəssisələrin öz vəsaitlərinin olmaması özünümaliyyələşdirmə imkanlarını azaldır və maliyyə resurslarının bu mənbəyi kiçik və orta müəssisə üçün ən az risklidir. Özünü maliyyələşdirmə təsərrüfat fəaliyyətinin gedişində yaranan müəssisələrin daxili maliyyə vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Daxili mənbələrin strukturunda əsas yer istehlakın yığılması və istifadəsi məqsədilə paylanan firmanın sərəncamında qalan mənfəətə aiddir.

Lakin, xarakterik xüsusiyyət və eyni zamanda problem odur ki, kiçik və orta müəssisələr cari mənfəətə yönəlmişdir, bir qayda olaraq, mənfəətin yığılmasına yönəldilməmişdir. Bundan əlavə, zərərlə işləyən müəssisələrin payı çox yüksəkdir.

Son zamanlar kiçik və orta müəssisələrin innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaqla bağlı çox işlər görülməsindən söhbət açılır, bu da fəaliyyətində müxtəlif növ innovasiyalar inkişaf etdirən və istifadə edən müəssisələr üçün mənfəət vergisi dərəcəsini azaltmaqdan ibarətdir. Bu kiçik və orta müəssisələrin özünü maliyyələşdirməsinin inkişafını stimullaşdırmalıdır.[13, s.45]

Bir çox müəssisələrdə, o cümlədən kiçik və orta müəssisələrdə, hazırkı mərhələdə əsas vəsaitlərin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi müşahidə olunur. Onların yenilənməsi investisiyalar hesabına mümkündür. Kiçik və orta müəssisələr öz investisiya proqramlarının əksəriyyətini maliyyələşdirmək üçün öz vəsaitlərinin kifayət qədər olmasına nail olmalıdırlar. Bu məqsədə çatmağa sürətləndirilmiş amortizasiya mexanizmi xidmət edə bilər.

Fəaliyyət miqyasının kifayət qədər olmaması kiçik biznesə belə səhmlərin buraxılması kimi özünümaliyyələşdirmə mənbəyindən istifadə etməyə mane olur. Fond bazarı əksər kiçik və orta müəssisələrə görə əlçatmazdır. Bunun səbəbləri müəssisəni dəyişdirmək zərurəti ilə bağlı yüksək xərclərdir (təşkilati və hüquqi formanın dəyişdirilməsi). Həm mövcud, həm də yeni formalaşmış kiçik və orta müəssisələrin korporasiyalaşması zamanı müəssisənin əmlakı qiymətləndirilməli-dir, aralıq hesabatların hazırlanması üçün audit xidmətlərinin xərcləri çox vacibdir. Müəssisə nə qədər kiçik olsa, çox sayda səhmlərə yerləşdirilə bilməyəcəkləri üçün səhmlərin emissiya edilməsi ilə bağlı məlumatların və xərclərin yığılması xərcləri

çoxdur. Kiçik və orta müəssisələrin nümayəndələri də maliyyə bazarlarından qaçırlar, çünki onların fəaliyyətinin spesifikliyinə kifayət qədər yönəlmirlər [30, s.39].

göstərilənlərə Yuxarıda əsasən, kiçik VЭ orta müəssisələrin özünü maliyyələşdirmə üçün bir çox mənbələrə malik olduğu qənaətinə gəlmək olar. Onları tam istifadə etmək bacarığı müvəffəqiyyətin açarı kimi xidmət edir. Bununla belə, bir çox hallarda, ilk növbədə, mənfəət vergisi, amortizasiya mexanizmləri, qiymətli bazarında istirak məsələlərdə kağızlar vэ s. normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi dövlətdən asılıdır.

Kiçik və orta müəssisələrin maliyyə resurslarının sadalanan bütün mənbələri hər şeydən əvvəl öz mənbələrinə aiddir. Lakin kiçik biznes subyektləri üçün həm də maliyyə resurslarının lizinq, françayzinq və kreditləşmə kimi xarici mənbələri də mövcuddur.

Kiçik və orta müəssisələrin öz maliyyə resurslarının məhdud olması şəraitində maliyyələşdirilməyinin ən əhəmiyyətli metodlarından biri əmlakın əldə edilməsinin lizinq formasıdır.

İqtisadi praktikada lizinq xidmətlərinin istifadəsi yeni başlayan sahibkarlar üçün hətta çox məhdud başlanğıc kapitalı olması zamanı da, öz bizneslərini açmasına və ya əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirməsinə imkan verir, çünki lizinq avadanlığın bir dəfə və tam ödənişsiz alınmasını təmin edir, böyük maliyyə vəsaitlərini cəlb etmədən yeni istehsalı təşkil etməyə imkan verir. Beləliklə, lizinq mexanizmindən istifadə edərək, icarəçi avadanlıqların alınması və maliyyələşdirilməsinə demək olar ki, eyni zamanda qərar verir.

Biznesin təşkilinin başlanğıc mərhələsində yerləşən kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının çatışmazlığı problemləri ilə yanaşı, hazırda fəaliyyətdə olankiçik və orta müəssisələr əsas fondları yeniləşdirmə və maddi-texniki bazanın inkişafı ilə üzləşirlər. Çox vaxt şirkətlər müasir avadanlıqların alınması və məhsulların keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətini artıra biləcək geniş miqyaslı istehsalını həyata keçirmək üçün lazımi qədər vəsaitə sahib olmurlar.

Bu problemin həlli də lizinqlə təmin olunur. Lizinq istifadəsi avadanlıqların

yenilənməsi parkı və erkən mərhələdə istehsalın genişləndirilməsi prosesini asanlaşdırır - avadanlıqların satın alınmasında lizinq şirkətinin iştirakı ilə təmin edilən avadanlığın seçilməsi və satın alınması.

Yuxarıda göstərilən üstünlüklərə əlavə olaraq, lizinq mexanizmindən istifadə etmək tərəflərin lizinqə ölkə qanunları ilə nəzərdə tutulmuş bir sıra vergi stimullarından istifadə etməyə imkan verir (kiçik biznes üçün əsasən əsas vəsaitlərin sürətli amortizasiya mexanizmi aiddir).

Kiçik və orta müəssisələr arasında artan populyarlıq əldə edən maliyyə resurslarının növbəti mənbəyi bir ticarət nişanı, texnologiya, nou-xau və digər intellektual mülkiyyət hüquqları ilə bölüşmək üçün birləşdirilmiş iki və ya daha çox tərəfdaşın uzunmüddətli əməkdaşlığı olan françayz sistemidir. Françayzinq müqaviləsi geniş iqtisadi və hüquqi əlaqələri əhatə edir.[42, s.96]

Kiçik biznes üçün françayzinqdən istifadə edilməsinin əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- françayzerin françayzinin kommersiya uğuruna hərtərəfli dəstəyi və maraqları;
- çox vaxt françayzer malların, məhsulların, istehlak mallarının ucuz qiymətə (qiymətin azaldılması) satın alınmasına imkan yaradır;
- kiçik biznesin idarə edilməsinin artıq fəaliyyət göstərən konsepsiyası və metodikası;
- tanınmış ticarət nişanı avtomatik olaraq istifadə etdiyi məhsul və ya xidmətləri istifadə edən şirkətin müştərilərini cəlb edir;
- ❖ əvvəlki bəndin nəticəsi kimi reklam xərclərinin azaldılması, çünki françayzlar ticarət markasını alaraq françayzerin geniş reklam kompaniyasına "qoşulurlar".

Kiçik və orta müəssisələrin maliyyə resurslarının növbəti mənbəyi bank kreditləşməsidir. İqtisadi inkişaf etmiş ölkələrdə bu növ kiçik biznes üçün maliyyə resursu əsasdır. Ölkəmizdə bir az fərqli vəziyyət var.

Hazırda kiçik biznesə dəstək verməklə məşğul olan həm bank sektorunun nümayəndələri, həm də dövlət qurumlarının nümayəndələri bank kreditləri ilə təmin olunması üçün səmərəli şərait yaradıldığını qeyd edirlər.

Bununla yanaşı, bank xidmətlərini istifadə edən kiçik və orta müəssisələrin sayı özü yer yerinə cavab verir. Aydındır ki, ölkəmizdə kiçik biznesə bank kreditləri sahəsində ciddi problemlər var.

Banklar, onların hər birinin qiymətləndirilməsi və nəzarəti ilə bağlı yüksək əməliyyat xərcləri səbəbindən inkişaf üçün çox sayda kiçik kreditlər vermək istəmirlər.

Yeni yaradılmış müəssisənin biznes inkişafı üçün kredit almaq imkanları azdır. Banklar sadəcə biznesin inkişafının sıfır tsiklində sahibkarları maliyyələşdirmirlər. Bir qayda olaraq, maliyyə qurumları kiçik bir şirkətin yalnız mövcud olması üçün deyil, həm də mənfəət göstərmələri üçün minimum müddət müəyyən etmişdir.

Ümumiyyətlə, bank kreditlərinin alınmasına mane olan əsas problemlər kimi kiçik və orta müəssisə üçün aşağıdakılar müəyyən edilə bilər:

- kiçik və orta müəssisələrin qeyri-şəffaf və etibarsız hesabatları, maliyyə nəticələrinin hesabatda kifayət qədər əks etdirmək üçün stimulun olmaması, bu banklardan, dövriyyə vəsaitlərinin artırılması və investisiya məqsədləri üçün kredit almaq imkanını azaldır;
- kiçik və orta müəssisənin vəziyyətini qiymətləndirməyi çətinləşdirən biznesin əhəmiyyətsiz miqyası;
- kreditləri cəlb edilməsi zamanı biznes planlarının öyrənilməsinin keyfiyyətinin aşağı olmağı
- kiçik və orta müəssisələrin kredit üçün təminat kimi istifadə edə biləcəyi kifayət qədər öz vəsaitlərinin və likvid aktivlərin olmaması. Digər təminatların olmaması, nəqliyyat vasitələri ilə daşınmaz əmlak üçün məhdud kredit proqramları;
- kiçik və orta müəssisələrin kreditlərin faiz dərəcələrinin rentabellik dərəcəsinə uyğun gəlməməsi, bunun üçün bank tərəfindən alınan müxtəlif ödənişlər əlavə edilir;
- borcalanın bütün lazımi sənədləri lazımi qaydada yerinə yetirmək üçün kifayət etməməsi səbəbindən bank kreditinin alınması prosedurunun mürəkkəbliyi və uzunluğu.

Kiçik və orta müəssisələrin xarici maliyyələşməsinin növbəti mənbəyi büdcə maliyyələşməsidir. Kiçik və orta müəssisələr üzrə həmçinin torpaq, bina, qurğu, qeyriyaşayış binası, avadanlıq, maşın, daşınmaz əmlak, nəqliyyat vasitələrinin mexanizmləri, qurğuları, xidmət haqqı əsasında, xidmət haqqı olmadan və ya imtiyazlı şərtlərlə inventar, vasitələr nəzərdə tutulmuşdur.[43, s.16]

Kiçik və orta müəssisələr üzrə bu cür dəstəklər həm dövlət, həm də regional və bələdiyyə səviyyələrində həyata keçirilir. Bir çox regionda kiçik biznesin dəstəklənməsi və inkişafı üçün xüsusi proqramlar mövcuddur ki, bu da maliyyə yardımının ayrılmasını təmin edir, məsələn, öz bizneslərini başlamaq üçün qrantlar.

Kiçik və orta müəssisələrin mikromaliyyələşməsi də əhəmiyyətli rol oynayır. Mikromaliyyələşmə, bir səbəbdən və ya adi bank xidmətindən istifadə edə bilməyən fərdlərə, məsələn, mövcud fəaliyyət üçün lazımi qədər vəsaitləri olmayan gənc sahibkarlara müxtəlif maliyyə xidmətlərinin göstərilməsinə yönəlmiş maliyyə sektorudır.

İndi bir çox müxtəlif mikromaliyyə proqramları həyata keçirilir. Onları yalnız banklar deyil, eyni zamanda kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətini maliyyələşdirən ixtisaslaşmış kredit təşkilatları inkişaf etdirir və müştərilərə təklif edirlər. Kiçik biznesin mikromaliyyələşdirilməsini sahibkarlığa dəstək fondları da həyata keçirir. Onlar dövlət və ya qeyri-dövlət ola bilərlər, lakin onların əsas xidməti mikrokreditlər verməkdir.

Bununla belə, heç bir mikromaliyyə proqramı başlanğıc üçün "start-up" kimi mühüm məqam daxil etmir. Mikro-maliyyə proqramına qatılan bankların əksəriyyətində kiçik və orta müəssisələrə kredit vermək üçün demək olar ki, bütün vəsaitlər, start-up sahibkarlarına borc verməkdən imtina edir. Müəssisə bankda mikrokredit əldə etmək və ya fondun dəstəyi və zəmanətini əldə etmək üçün ən azı üç ay müddətində iqtisadi fəaliyyət göstərməlidir[46, s.37].

Yuxarıda göstərilənləri yekunlaşdıraraq bu cür nəticəyə gəlmək mümkündür ki, əksər hallarda, kiçik və orta müəssisələrdə iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif mərhələlərində maliyyə resursları çatışmazlığı yaşayırlar. Kiçik bir şirkət üçün optimal şərtlərlə pul

vəsaitlərinin cəlb edilməsində aşağıdakı problemlər ortaya çıxır:

- çatışmayan maliyyə resurslarının operativ alınması;
- > cəlb olunan vəsaitlərin həcminin az olması;
- > təşkilatın dövriyyəsində pul vəsaitlərinin qısa müddətli istifadə müddəti;
- > cəlb olunmuş vəsaitlər üçün əlverişli və çevik ödəniş.

Beləliklə, kiçik və orta müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşması problemləri daxili, eyni zamanda da xarici amillərə bağlıdır və yalnız özəl müəssisələrin səviyyəsində deyil, eyni zamanda dövlət və bütün biznes ictimaiyyətinin səviyyəsində həllini tələb etməkdədir.

KOM-in inkişaf etməsi üçün əsas məsələlərdən biri də bu sahibkarlığın maliyyə mənbələrinə çıxışı ilə bağlı idi. Yeni yaranan KOM üçün vəsait almaq, kreditlərdən yararlanmaq çox da asan deyildi. Kommersiya bankları ilə böyük maliyyə mərkəzləri KOM fəaliyyətinə investisiya ayırmaq fikrində deyildirlər. İnvestisiya şirkətləri ən çox böyük sahibkarlığın inkişaf etməsi üçün maliyyə vəsaiti ayırırdılar. Çünki KOM-in fəaliyyətində iflas təhlükəsi bu maliyyə mərkəzlərini bu məqamda diqqətli olmağa vadar edirdi. Bir tərəfdən maliyyə mənbələri ölkəmizin regionları üzrə düzgün şəkildə paylanmamışdı. Bu isə KOM-in maliyyə problemləri ilə üzləşməsinə səbəb yaradırdı. Problemin həlli qarşıda duran zəruri məsələlərdən idi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxışı üçün vacib hüquqi mühit təmin olundu. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin nəzdində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu yaradılmışdı. 27 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamla Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Əsasnaməsi təsdiqlənmişdi, strukturu formalaşdırılmışdı. Qaydalara müvafiq olaraq 2002-ci ildə birinci dəfə 6 kommersiya bankı müvəkkil kredit təşkilatı qismində secilərək, öz adları ilə riskləri hesabına Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin sahibkarlıq subyektlərinə çatdırılmasında iştirak etməyə başlamışdılar. Qaydaların tətbiqi sahibkarlıq subyektlərinin dövlətin güzəştli kreditlərinə çıxış ilə kredit ehtiyatlarının lap dolğun ödənilməsi imkanlarının genişlənməsinə şərait yaratmaqla, dövlət büdcəsindən ayırılmış vəsaitin tam istifadə edilməsinə və növbəti illərdə bu vəsaitin həcminin səmərəli şəkildə artırılmağına müsbət təsir göstərdi. 2002ci ildə dövlət büdcəsindən SKMF-yə 2.6 mlrd manat (o dövrün məzənnəsi) ayrıldı, 2002-2003-cü illər üzrə dövlət büdcəsindən ayrılan 70,0 mlrd manat vəsaitin 65,5 mlrd manatı müvəkkil banklar tərəfindən respublikanın şəhər ilə rayonları üzrə 310-dan çox sahibkarlıq subyektinə verilmişdi. 4,5 mlrd manatı isə Naxçıvan Muxtar Respublikasına ayrıldı [70].

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun qaydalarının gələcəkdə yaxşılaşdırılması həm kredit layihələrinin məbləğinin və vaxtının, həm də ssudalarm verilməsi proseslərinin şəffaflığının artırılması hesabına güzəştli kreditlərin effektivliyinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir.[71]

Kreditlərin qaytarılması üzrə işlərin aparılması ilə yanaşı Fondun məqsədəyönümlüyünün yüksəldilməsi, istifadənin yaxşılaşdırılması üzrə olan tədbirlər içərisində aşağıdakılar daha zəruridir:

- 1. Müvəkkil bankların şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
- 2. Ayrılan kredit vəsaitlərindən istifadə üzərində nəzarətin güclənməsi;
- 3. Mülkiyyətin girov qoyulması üçün qiymətqoymada müstəqil qiymətləndiricilərin xidmətindən geniş istifadə edilməsi.

Kreditlərin bölüşdürülməsində əsas problem təkcə Fondun işinin yaxşılaşdırılmasında deyil, həm də kreditlərin xərclənməsində olan bir sıra nöqsanlarda və biznes-plandan uzaqlaşdırılmasında, sahibkarların savadlarının səviyyəsinin aşağı olmasındadır.

Özəl sektora dövlət maliyyə mexanizminin qurulmağı, bank sahəsinin inkişafına, bölgələrdə bankların filiallarının açılması prosesinin sürətləndirilməsinə təkan verdi. Göründüyü kimi bu fond sahibkarlığın, ən çox kiçik sahibkarlığın inkişafı ilə əhalinin işgüzarlıq fəaliyyətinin artırılmağına maliyyə dəstəyinin verilməyinə, həmçinin sənaye sahəsindəki biznes layihələrinin maliyələşməyinə xidmət etdi və bu gün də edir.

Respublikamızın iqtisadiyyatının hazırki yeni mərhələsinin yaxın, orta və uzunmüddətli perspektivində kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etməsi ilə bağlı Strateji Yol Xəritəsi də geniş ictimaiyyətə təqdim edildi. Yalnız 2020-ci ilə kimi strateji

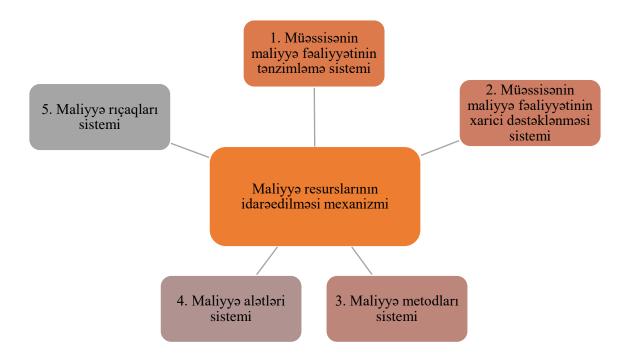
hədəfləri qazanmaq üçün 700 mln manat investisiya sərf ediləcəyi gözlənilməkdədir ki, nəticədə ölkə iqtisadiyyatında 1,3 mlrd manat əlavə dəyər ilə təxminən 35000 yeni iş yeri yaradılacaqdır. İqtisadiyyatın yeni mərhələsində ardıcıl inkişaf prioritetdir. Yəni, burada başlıca məqsəd yalnız iqtisadi artım deyil, həmçinin də sosial rifahın lap da yaxşılaşdırılmağıdır. Sözügedən sahədə müvəffəqiyyətli praktikalara arxalanaraq söyləmək olarki, kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi fəaliyyətin katalizatoru, hərəkətverici qüvvəsidir.

2.2.Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi mexanizminin təhlili və qiymətləndirilməsi

Maliyyə sabitliyinin təmin olunması maliyyə resurslarının bölüşdürülməsinə nəzarətin köməyi ilə, çıxan resursların ixracının azaldılması və daxil olan resursların axınının artırılması, yəni pul vasitələrinin hərəkətinin büdcəsinə nəzarət vasitəsi ilə mümkündür.

Büdcə nəzarəti, maliyyə idarə etməsinin yuxarıda göstərilən alqoritmə uyğun olaraq ən qısa zamanda qurulması mümkün olmayankiçik və orta müəssisələr üzrə ən münasib olacaqdır. Daxil olan və çıxan maliyyə resurslarının idarə edilməsi onların strukturunu tez bir zamanda qiymətləndirməyə imkan verir (məsələn, fəaliyyət növü: əsas / əməliyyat, investisiya, maliyyə) və maliyyə resurslarınacari və qısa müddətli ehtiyacları dəqiq qiymətləndirir.[32, s.68]

Bir müəssisənin maliyyə resurslarını idarə etmək prosesi müəyyən bir mexanizmə əsaslanır. Müəssisənin maliyyə resurslarının idarə olunması mexanizmi əsas elementlərin onların formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi sahəsində idarəetmə qərarlarının hazırlanmağı və həyata keçirilməyi prosesinə təsirlərinincəmidir. Müəssisənin maliyyə resurslarının idarə olunması mexanizminin strukturu aşağıdakı elementləri əhatə edir (Şəkil 2.3).

Sxem2.3.

Maliyyə resurslarının idarəedilməsi mexanizminin əsas elementlərinin tərkibi

Мәпьә: Бланк И.А.Управление финансовыми ресурсами. Москва, 2011. С.70

Maliyyə idarəetmə sistemi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi və hüquqi tənzimlənməsi. Müəssisələrin maliyyə fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar ilə başqa normativ aktların qəbul edilməsi dövlətin daxili maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin istiqamətlərindən biridir. Bu siyasətin qanunvericilik və normativ əsasları müxtəlif təsərrüfatlardakı müəssisənin maliyyə fəaliyyətini tənzimləyir.
- Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün bazar mexanizmi. Bu mexanizm əsasən maliyyə bazarında fərdi növ və seqmentlər baxımından formalaşır. Maliyyə bazarında tələb və təkliflər qiymətlərin (faiz dərəcələrinin) və fərdi maliyyə alətləri üzrə kotirovkaların səviyyəsini təşkil edir, milli və xarici valyutalarda kredit resurslarının mövcudluğunu müəyyənləşdirir, istifadə olunan

maliyyə resursları üzrə orta gəlir dərəcəsini ortaya qoyur, müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin gedişində istifadə etdiyi müəyyən fond və pul alətlərinin likvidlik sistemini müəyyənləşdirir. Bazar münasibətlərinin dərinləşməsi ilə müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün bazar mexanizminin rolu artacaq.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin müəyyən aspektlərinin tənzimlənməsinin daxili mexanizmi. Belə tənzimləmə mexanizmi müəssisənin özündə formalaşır və müvafiq olaraq onun maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı bəzi əməliyyat və idarəetmə qərarlarını tənzimləyir. Beləliklə, maliyyə resurslarının idarə olunmasının bir çox aspektləri şirkətin nizamnaməsi ilə tənzimlənir. Bu aspektlərin bəziləri müəssisənin inkişaf etdiyi maliyyə strategiyası və maliyyə fəaliyyətinin müəyyən sahələri üçün hədəf maliyyə siyasəti ilə tənzimlənir. Bundan əlavə, şirkət maliyyə qaynaqlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin idarə olunmasının müəyyən aspektləri üçün daxili qaydalar və tələblər sistemini inkişaf etdirə və təsdiq edə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində cəmiyyətin yenilənməyində oynadığı rola əsasən kiçik sahibkarlığın ayrıca müdafiəyə ehtiyacı vardır. Respublikamızda bazar münasibətlərinin formalaşmış olduğu hazırki dövrdə kiçik sahibkarlıq bölməsinin inkişaf etdirilməyi cəmiyyətin sosial və iqtisadi yeniləşməsinin gücləndirilməsində çox vacib rol oynaması mümkündür. Dövlət kiçik sahibkarlığı müdafiə edərək orta sinfin formalaşmağı üçün imkan qazanmış olur. Bundan əlavə, kiçik biznesin fəaliyyət dairəsinin geniş olmağı büdcə vəsaitinin tamamlanmağının əhəmiyyətli formasıdır.[39, s.56]

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın təzədn qurulmağının labüdlüyü obyektiv şəkildə ona doğru aparır ki, respublika əhalisinin xeylihissəsi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqdadır. Bu cür şəraitdə ölkənin kiçik sahibkarlığı ağıllı və məqsədyönlü şəkildə müdafiə etməsi labüddür. Ona görə ki, bunlar yeni iş yerlərinin yaradılmağına, işsizlik səviyyəsinin aşağı düşməyinə, sosial gərginliyin aradan qaldırılmağına səbəb yaradır.

Bütün bunlar nəzərə alınaraq, respublikamızda kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməyinə çox böyük diqqət yetirilməkdədir. Bunun üçün də iki dəfə - 1997-2000ci və 2002-2005-ci illəri əhatə edən «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dövlət proqramı» qəbul olunmuşdur.Bu proqramların hər ikisində də nəzərdə tutulmuş vəzifələr demək olarki, yerinə yetirilib. Bununla da respublikamızda kiçik və orta sahibkarlığın hüquqi bazası inkişaf etdirilmiş, sahibkarlığın tənzimlənməyi sahəsində səmərəli irəliləyişlər olubdur. Kiçik və orta sahibkarlığa təhsil, informasiya ilə məsləhət xidmətləri göstərmiş strukturlar genişlənmiş və onların fəaliyyəti güclənibdir. Kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə köməyi mexanizmlərinin formalaşmağı, sahibkarlar üçün vergi yükünün azaldılmağı, vergi sisteminin stimullaşdırıcı vəzifəsinin gücləndirilməyi yönündə vacibli addımlar Sahibkarların hüquqlarının, mənafelərinin atılıbdır. ganuni qorunmağı mexanizmlərinin formalaşmağı sahəsində məqsədli tədbirlər görülüb. Sahibkarlıq fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilələrin qarşısını almaq ilə əsassız yoxlamaları aradan götürmək üçün «nəzarət kitabçası»nın tətbiqinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Kiçik və orta sahibkarlığın regional infrastrukturlarının fəaliyyəti genişlənibdir. Sahibkarların biliklərinin formalaşmağı əhəmiyyətli nəticələr ictimai yönündə peşə qazanılıbdır.[71]

Kiçik və orta sahibkarlığın faliyyətinin sürətləndirilməsi, bu bölmənin səmərəli bazar iqtisadiyyatı sisteminin formalaşmasında və beynəlxalq iqtisadi mühitə uyğunlaşmasında, ölkənin iqtisadi və sosial problemlərinin həllində yerinin gücləndirilməsi Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin ilkin yönlərindən birini təşkil edir. Bunun üçün kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməyinə dövlət köməyi tədbirlərinin çərçivəsi genişləndirilir və onların ünvanlılığı gücləndirilir. Bununla əlaqədar kiçik sahibkarlığa Dövlət Köməyi barədə 4 iyun 1998-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. Qanunda nəzərdə tutulduğu kimi, kiçik sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı, məqsədli proqramlar çərçivəsində güzəştli kreditlər, subsidiyalar, kompensasiyalar, qrantlar, kreditlərə təminat verilməsi, lizinqin təşkili, sahibkarlara köməklik göstərən maliyyə-kredit qurumlarına stimullaşdırıcı

tədbirlərin tətbiqi formasında həyatakeçirilir.

Qanuna görə dövlət kiçik sahibkarlıq subyektləri üzrə kadrların hazırlanmağı, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması, informasiyaların verilməsinə, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətlərinə kömək göstərir.

Bundan başqa ölkəmizdə kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə kömək milli fondu yaradılmışdırki bu fondun vəsaiti aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir:

- ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqəli məqsədli proqramlar çərçivəsində özəl bölmənin dəstəklənməsi;
  - 2) idxalı əvəz edən məhsulların istehsalı;
  - 3) ixrac qabiliyyətli məhsulların istehsalı;
  - 4) innovasiya yönümlü layihələr;
  - 5) qədim xalq sənətinin inkişafı;
  - 6) xammal və dövriyyə vəsaitlərinin satın alınması;
  - 7) turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
  - 8) KİV-in inkişafetdirilməsi.

Müasir dövrdə kiçik biznesin müdafiəsi üçün istifadə olunan dövlət tənzimləməsinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş forma və metodları vardır. Lakin hər bir ölkənin spesifik xüsusiyyətlərindən, konkret tarixi amillərin (iqtisadi, hüquqi, siyasi, sosial-psixoloji, milli, mədəni və s.) müxtəlifliyindən asılı olaraq bu metodların tərkibi və strukturu dəyişə bilər.

Kiçik və orta sahibkarlığın müdafiəsi sistemində iki cəhəti bir-birindən fərqləndirmək vacibdir. Bunlardan biri təminetmə, digəri isə idarəetmədir. Təminetmə kiçik və orta sahibkarlığa xidmət etməyə, maddi, pul, informasiya resurslarını, dövlət sifarişlərini onlara çatdırmağa yönəldilmişdir.

İdarəetmə ilə əlaqədar cəhətlər isə planlaşdırma, təşkilati-inzibati məsələlərin həlli və nəzarətlə əlaqədardır. Bu cəhət aparıcıdır, çünki o kiçik biznesə sabit, səmərəli və idarəedilmə xarakteri verir.

Ümumiyyətlə, kiçik və orta sahibkarlığın dövlət vasitəsilə müdafiə edilməsi

mexanizminə aşadğıdak*ıl*ar daxildir: a) qanunvericilik və normativ-hüquqi bazanın yarad*ıl*ması, inzibati maneələrin aradan qaldırılması; b) kiçik və orta sahibkarlığın kredit-maliyyə və investisiya sahələrində müdafiə olunması; c) kiçik və orta sahibkarlığın qanuna zidd hallardan müdafiəsi və təhlükəsizliyinin təşkilində informasiya təminatının olması.

Məhdud maliyyə resursları şəraitində kiçik və orta sahibkarlığın sahibkarlıq şəbəkələrinə fəal qoşulmaları kiçik biznes üzrə təminatlı satış bazarlarının yaranmasına, onların fəaliyyətininsəmərəliliyinin artmasına, sosial sabitliyin yaxşılaşmasına və iqtisadiyyatın həmin sahəsinin inkişafına təsirgöstərir.[70]

Azərbaycanda indikindən daha sürətli sosial-iqtisadi inkişafa çatmaq və iqtisadiyyatın sahələri arasında tarazlığın təmin edilməsi üçün kiçik və orta sahibkarlığın lap da inkişaf etdirilməsinə xüsusi qayğı göstərmək və diqqət yetirmək lazımdır. Çünki Azərbaycanda daha sürətli sosial-iqtisadi inkişafa nail olunmasının indiki yolu ölkə iqtisadiyyatına, xüsusilə də qeyri-neft sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsindən, bütövlükdə sahibkarlıq fəaliyyətinin, o cümlədənkiçik və orta sahibkarlığın daha da inkişaf etdirilməsinin təmin olunmasından keçir.

Müəssisənin xarici maliyyə dəstəyi sistemi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Müəssisənin dövlət və digər xarici maliyyələşdirmə formaları. Bu mexanizm müəssisənin inkişafını dövlət büdcəsi sistemindən, büdcədənkənar (məqsədli) fondlardan, eləcə də biznesin inkişafına yardım etmək üçün müxtəlif qeyridövlət fondlarından maliyyələşdirmə formalarını xarakterizə edir.
- ✓ Müəssisəyə borc verilməsi. Bu mexanizm fərqli kredit təşkilatlarını müəyyən bir müddətdə müəyyən bir müddətdə ödəmə üsulu ilə müxtəlif kredit formaları ilə təmin etməyə əsaslanır. Banklar tərəfindən verilən maliyyə kreditləri; qeyribank təşkilatları tərəfindən maliyyə krediti; biznes tərəfdaşlar tərəfindən verilmiş ticari (kommersiya) kredit və s. fərqləndirilir.
- ✓ Lizinq. Bu mexanizm, ayrılmış əmlak kompleksləri müəssisəsinin, nəzərdə tutulan müddət üçün müəyyən bir haqqı üçün qeyri-müzakirə edilə bilən aktivlərin müəyyən növlərinin istifadəsinin təmin edilməsinə əsaslanır.

- Sığorta. Sığorta mexanizmi müəssisənin aktivlərinin maliyyə müdafiəsinə və müəyyən maliyyə risklərinin (sığorta hadisəsinin baş verməsinin) həyata keçirilməsi zamanı mümkün itkilərin kompensasiyasına yönəldilmişdir. Maliyyə risklərinin daxili və xarici sığorta növləri fərqləndirilir.
- ✓ Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinə aid digər xarici dəstək formaları. Bunlara lisenziya, investisiya layihələrinin dövlət ekspertizası, selenq və s.

Maliyyə alətləri sistemi maliyyə resurslarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi sahəsində idarəetmə qərarlarının qəbul olunması və həyata keçirilməyi prosesinə aşağıdakı əsas təsir növlərini daxil edir: [60, s.12]

- Qiymət.
- Faiz.
- · Gəlir.
- Amortizasiya xərcləri.
- Xalis pul axını.
- Dividendlər.
- Cəzalar, cərimələr, peniya.
- Digər iqtisadi rıçaqlar.

Maliyyə metodları sistemi maliyyə resurslarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi sahələrində xüsusi idarəetmə qərarlarının idarə olunduğu aşağıdakı əsas metod və üsullardan ibarətdir:[57, s.31]

- > Texniki və iqtisadi hesablamalar metodu.
- ➤ Balans metodu.
- > İqtisadi və statistik metodlar.
- > İqtisadi və riyazi üsullar.
- Ekspert metodları (ekspert qiymətləndirilmələri metodları).
- Dəyərin diskontlaşdırma metodları.
- Dəyərin yığılması (kompaunding).
- Diversifikasiya metodları.
- Aktivlərin amortizasiyası üsulları.

➤ Hedcinq metodları.

Maliyyə alətləri sistemi müəssisənin fərdi idarəetmə qərarlarını həyata keçirmək üçün mexanizm təmin edən və digər maliyyə təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının idarə olunmasında maliyyə əlaqələrini müəyyənləşdirən aşağıdakı münasibətlərdən ibarətdir:[54, s.36]

- Ödəniş alətləri (ödəmə sifarişləri, çeklər, akkreditivlər və s.).
- Kredit alətləri (kredit müqavilələri, veksellər və s.).
- Depozit alətləri (depozit müqavilələri, depozit sertifikatları və s.).
- İnvestisiya alətləri (səhmlər, investisiya sertifikatları və s.).
- Sığorta alətləri (sığorta müqaviləsi, sığorta polisi və s.).
- Digər maliyyə alətlərinin növləri.

Bir müəssisənin maliyyə resurslarını idarə etmək üçün effektiv bir mexanizm bundan qabaqda olan məqsəd və vəzifələri tam həyata keçirmək imkanı verir və bu idarəetmənin funksiyalarının effektiv həyata keçirilməsinə kömək edir.

Bununla yanaşı, kiçik və orta müəssisələrin maliyyə resurslarının idarəedilməsi planlaşdırmaya əsaslanır. Maliyyə planlaşdırılmağı maliyyənin idarə olunmasının funksional elementlərindən biridir. Maliyyə planlaşdırılması prosesində təsərrüfatçılıq subyektləri, dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarə orqanları öz maliyyə resurslarının tərkib və strukturunu qiymətləndirir, onların həcminin artırılması və lap əhəmiyyətli istifadə olunması imkanlarını və üsullarını müəyyən edirlər. Bu halda iqtisadiyyatın tarazlığına və maliyyə sabitliyinə, gəlir, mənfəət əldə edilməsinə, iqtisadi və sosial vəzifələrin maliyyə təminatına nail olmaq və müdafiə etmək məqsədi ilə maliyyə resurslarının formalaşmağı, bölgüsü ilə yenidən bölgüsü nisbətləri təşkil edilir. Bununla da idarəetmə orqanlarının maliyyə prosesinə, maliyyə fəaliyyətinə makro, həmçinin də mikroiqtisadi səviyyədə təsiri reallaşdırılır.

Müəssisə səviyyəsində maliyyə planlaşdırılması mahiyyət etibarı ilə direktiv ola bilməz, həm də maliyyə planı ilə maliyyə proqnozuna hədd qoymaq çox çətindir. Beləliklə, maliyyə proqnozlaşdırılması hər şeydən əvvəl nisbətən müstəqil əhəmiyyəti olan maliyyə planlaşdırılması formasıdır. Maliyyə proqnozlaş-dırılmasının

fərqləndirici xüsusiyyəti onun ortamüddətli vэ uzunmüddətli perspektivə istigamətləndirilməsi, maliyyə parametrlərinin giymətləndirici tövsiyə xarakterdə olmasıdır. Maliyyə proqnozlaşdırılması maliyyənin inkişafının, maliyyə resurslarının həcmi, tərkibi və strukturunun, onların istifadəsinin perspektivlərini görmək və strateji qiymətləndirmək üzrə fəaliyyəti ifadə edir. Maliyyə proqnozları maliyyənin perspektiv vəziyyətini və maliyyə resurslarına olan tələbatı müəyyən edir. Maliyyə proqnozlarının nəticələri maliyyə planlarının hazırlanması üçün istifadə edilməklə, maliyyə siyasəti konsepsiyasının və strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılmasında müstəqil rol oynayabilər.[58, s.4]

Maliyyə proqnozlaşdırılmasının məqsədi maliyyənin inkişafının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış parametrlərinin işlənib hazırlanması, ölkənin, onun ərazisi və təsərrüfat subyektlərinin ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivə sosial- iqtisadi inkişafını maliyyə resursları ilə təminetməkdən və maliyyələşdirməkdən, maliyyə planlarının göstəricilərinin əsaslandırılmasından ibarətdir. Maliyyə proqnozlaşdırılmasının əsas vəzifəsi aşağıdakılardır:

- pul-dəyər və maddi-əmlak mütənasibliklərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi;
- hakimiyyət orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin malik ola biləcək maliyyə resurslarının mənbələrinin həcm və strukturununproqnozlaşdırılması;
- hakimiyyət orqanlarının və təşkilatın menecmenti tərəfindən maliyyə resurslarının istifadəsinin prioritetlərinin, istiqamətlərinin və istifadəsi yollarınınəsaslandırılması;
- maliyyə proqnozunun parametrləri çərçivəsində qəbul edilən qərarların nəticələrinin müəyyən edilməsi və maliyyə nəticələrininqiymətləndirilməsi.

Maliyyə proqnozlaşdırılması prosesində maliyyə proqnozları tərtib edilir ki, onu da perspektiv maliyyə planı adlandırmaq olar. Proqnozlar qısamüddətli (3 ilədək), orta müddətli (3 ildən 7 ilədək), uzunmüddətli (15 ilədək) ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının ictimai hakimiyyət orqanlarının maliyyə proqnozu hazırda ölkənin icmal maliyyə balansı və onun subyektlərinin ortamüddətli maliyyə

planlarıdır. Perspektiv maliyyə planının hazırlanması prosesində ictimai gəlir və xərclərin proqnoz qiymətləndirilməsi verilir, maliyyə siyasətinin prioritetlərinin və tədbirlərinin reallaşdırılmasının zəruriliyi və mümkünlüyü aşkar edilir, nəzərdə tutulmuş və reallaşdırılmış proqramların, islahatların və sosial- iqtisadi inkişaf meyillərinin maliyyə nəticələri müəyyən edilir, habelə neqativ amillərin təsirinin aradan qaldırılması üçün müvafiq dəyişikliklər edilir. Perspektiv maliyyə planı zamana görə fasiləsizdir, keçicidir və büdcə-maliyyə siyasətinin varisliyini təmin edir.[55, s.78]

Ümumdövlət səviyyəsində Azərbaycan Respublikası üzrə bütövlükdə və iqtisadiyyatın sektorları üzrə icmal maliyyə balansı tərtib edilir. Onun gəlirlər bölməsində mənfəətin, amortizasiya, sosial vergilər, vergi gəlirlərinin, qeyri-vergi gəlirlərinin və daxilolmaların, əvəzsiz köçürmələrin, büdcədənkənar dövlət fondlarının vəsaitlərinin proqnoz kəmiyyəti əks olunur. Xərclər bölməsində aşağıdakı iriləşdirilmiş maddələr: təşkilatın sərəncamında vəsaitlər; dövlət investisiyasına, əsaslı tədqiqatlara və elmi-texniki tərəqqiyə investisiyalar; sosial- mədəni tədbirlərə xərclər; milli müdafiə xərcləri, milli təhlükəsizliyin və məhkəmə hakimiyyətinin təmin edilməsi, dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanılması xərcləri; beynəlxalq fəaliyyət üzrə xərclər; dövlət və bələdiyyə borclarına xidmət xərcləri; digər səviyyəli büdcələrə maliyyə yardımı; büdcə fondları və digər fəndlar verilir. Gəlir ilə xərclərin fərqi kəsir və profisitin proqnoz kəmiyyətini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin (bələdiyyə qurumlarının) orta müddətli maliyyə planının məzmunu əvvəllərdə maliyyə planları sistemində nəzərdən keçirilmişdir.

Təşkilatların maliyyə proqnozları planlaşdırmanın daha uzunmüddətliliyi ilə fərqlənirlər.

Maliyyə proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması aşağıdakı xüsusi metodların istifadəsini nəzərdə tutur: riyazi modelləşdirmə, ekonometrik proqnozlaşdırma, ekspert qiymətləndirilməsi və trend metodları. Ekonometrik model quruculuğu metodunun qiymətləndirilməsi meyarları proqnozun dəqiqliyi və proqnozlaşdırılan obyektin

gələcək maliyyə vəziyyətinin təqdiminin tamlığından ibarətdir. Maliyyə proqnozlaşdırılmasının və planlaşdırılmasının bütün metodları dövlət hakimiyyət orqanlarının, habelə iri müəssisələrin və korporasiyaların maliyyə fəaliyyətində öz tətbiqinitapır.

Maliyyənin planlaşdırılması (proqnozlaşdırılması) maliyyə planının (proqnozunun) yerinə yetirilməsinin təhlili, plan (proqnoz) göstəricilərinin müəyyən edilməsi, maliyyə planının (proqnozunun) formalaşmasını daxil edən üçmərhə- ləli prosesi ifadə edir.

Maliyyə planının (proqnozunun) yerinə yetirilməsinin təhlili mərhələsində keçən dövrdə planlaşdırılmış parametrlərin faktiki nəticələrlə müqayisəsi üzrə yerinə yetirilməsi dərəcəsi müəyyən edilir.

Plan (proqnoz) göstəricilərinin müəyyən edilməsi mərhələsi maliyyə resurslarının (gəlirlərin) formalaşmağı ilə istifadəsi prosesini xarakterizə edən bu göstəricilərin konkret kəmiyyətinin hesablanması ilə əlaqədardır.

Nəhayət, maliyyə planının (proqnozun) formalaşması mərhələsində onun bilavasitə gəlir və xərclər, digər göstəricilər üzrə tərtibi baş verir.

2.3. İnkişaf etmiş ölkələrin kiçik və orta müəssisələrinin maliyyə resurslarının idarəetmə mexanizmi təcrübəsinin öyrənilməsi

KOM bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə iqtisadiyyatın əsas qüvvələrindən biridir. Dünya praktikasında kiçik və orta sahibkarlığın qanunvericilikdəki təsnifatı və göstəriciləri ilə əlaqəli vahid praktika mövcud deyil. Ancaq, Avropa İttifaqı ətrafında vahid təsnifat qüvvədədir. Beləliklə, illik dövriyyəsi 10 milyon avronu keçməyən və çalışanların sayı 10-49 nəfər olan müəssisələr kiçik, illik dövriyyəsi 50 milyon avronu keçməmiş və çalışanların sayı 50-249 nəfər olan müəssisələr isə orta müəssisələr sayılmaqdadır. ABŞ və Çin kimi iri ölkələrdə kiçik sahibkarlıq müəssisələrinə uyğun olaraq, 100 və 1000 nəfər və ya ondan az çalışanı olan müəssisələrdir. Türkiyə təsnifatına əsaslanaraq, bu müəssisələrin sayı illik dövriyyəsi 5 milyon lira ilə işçi sayı 50-ni keçməmiş müəssisələr və illik dövriyyəsi 25

milyon lira və işçi sayı 50-150 nəfər olan müəssisələr uyğun olaraq, kiçik və orta müəssisələr hesab edilirlər.[51, s.14]

Xarici ölkələrdə maliyyə resurslarının idarə olunmasında maliyyə strategiyasına xüsusi diqqət yetirilir.

Daxili və xarici yönümlü ola biləcək maliyyə resurslarını cəlb etmək üçün aşağıdakı strategiyalar ayrılmışdır (lakin, bir qayda olaraq, birini digərinə birləşdirmək lazımdır).

Birincisi, bazardakı yerini genişləndirmək üçün öz vəsaitlərindən istifadə edir. Qurulmuş sabit bazarlarda fəaliyyət göstərən orta və böyük ixtisaslaşmış firmalar tərəfindən istifadə olunur. Ümumiyyətlə, çox sərfəli deyil.

İkincisi, yeni bazarları ələ keçirmək üçün bahalı layihələrin həyata keçirilməsi üçün orta və böyük firmaların maliyyə resurslarının birləşdirilməsi.

Üçüncüsü - yüksək texnologiya sənayesində kiçik və orta müəssisələr üzrə perspektivli innovativ proqramların formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün bütün mövcud maliyyə mənbələrinin (kreditlər, səhmlərin verilməsi, konsorsiumların yaradılması və s.) istifadəsi. Risklidir, lakin çox sərfəlidir.

Dördüncüsü - Böyük şirkətlərin donor fondlarının cəlb edilməsi - məhsulun istehlakçıları onlarla şaquli integrasiya çərçivəsində.[56, s.13]

Beşinci - Çapraz maliyyələşdirmə (maliyyə resurslarını yaradan bölmələr, onları əskik olanlarla paylaşır).

Xarici oriyentasiya borc vəsaitlərinə (güzəştli kreditlər və bank kreditləri), daxili öz vəsaitlərinə (nizamnamə kapitalı və mənfəət) söykənir.

Maliyyə strategiyası aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

- ✓ daxili və xarici maliyyə resurslarının optimal nisbəti;
- ✓ firmanın onlar üçün ödəniş edə biləcəyi qiymət;
- ✓ bölmələr arasında maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi (yenidən bölüşdürmə) üsulları.

İlk problem xüsusilə mürəkkəbdir və unikal bir həll yoxdur. Bunun səbəbi, hər iki istiqamətdə optimaldan kənarlaşmanın həm çox sərfəli, həm də riskli olmasıdır.

Mənfəətin istifadəsinə istiqamətlənmə ən təhlükəsiz maliyyələşdirmə yoludur. Lakin ilk növbədə onun böyüklüyü məhduddur və firmanın potensial inkişafına ciddi məhdudiyyət qoyur. İkincisi, məhsulun genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş mənfəət payının artması sahiblərin mövcud maraqlarını pozur.. Qeyd etmək vacibdir ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə milli firmaların 80-85%-ni təşkil edən kiçik və orta müəssisələrin ölçü meyarları xeyli fərqlənir. Məsələn, kiçik müəssisələrə 500 nəfərə qədər, Qərbi ölkələrinin ABS-da Avropa əksəriyyətində 50 nəfərdən 500 nəfərə qədər, Yaponiyada 30 nəfərdən 300 nəfərə qədər işçisi olan müəssisələr aid edilir. Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatının hakim olduğu ölkələrdə müəssisələrinin kiçik, orta və ya iri sahibkarlığa aid edilməsinin müxtəlif şərtləri və xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Lakin başlıca göstərici kimi işçilərin sayı əsas götürülür və bu da nisbi xarakter daşıyır.

Dünya ölkələrində kiçik firmaların rolunun gündən-günə artması yenə də təsdiqliyir ki, Azərbaycan kimi müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş ölkələrdə də həmin müəssisələrin formalaşmasına və iqtisadi inkişafda onların rolunun artırılmasına əlverişli şərait yaradılması zəruridir. Real bazar münasibətləri kiçik biznes fəaliyyəti sahibkarlığın yeni firmaların təzahür etməsinə və daha da genişlənməsinə mühüm təsir göstərir. Kiçik biznesin əsas subyektləri isə müəssisələrdir.

Kiçik və orta müəssisələr sənaye baxımdan inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Xüsusilə son illərdə ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiyada kiçik biznes çox böyük vüsət almış çoxsaylı kiçik və orta müəssisələr toplusu yaranmışdır. Bu müəssisələrin tərkibinə 20 nəfərə qədər işçisi olan kiçik müəssisələr lap çox üstünlük təşkil etməkdədir. Kiçik biznesin ölkə iqtisadiyyatında rolu yalnız onların say çoxluğu ilə deyil, onların ölkənin ÜDM-da payı ilə müəyyən olunur. Bəzi ölkələrdə ÜDM-un 50-60%-i bu müəssisələrin payına düşür. BMT ekspertlərinin məlumatına görə, əhalinin 50%-dən çoxu kiçik bizneslə məşğuldur. Son məlumatlara görə, bazar iqtisadiyyatının yüksək inkişaf etdiyi ABŞ-da 20 milyondan çox kiçik və orta müəssisə fəaliyyət göstərir.

Federasiyasında 850 kiçik Rusiya minə yaxın sahibkarlıq subyektləri müxtəlif iqtisadiyyatın sahələrində fəaliyyət göstərir . Cənubi Koreyanın inkişafında kiçik sahibkarlıq prioritet yer tutur. 1998-ci ilin məlumatına görə bu ölkədə 2,67 milyon kiçik və orta sahibkarlıq strukturu olmuşdur ki, bu da ümumi biznesin 99,1%-ni təşkil edir. Həmin sektorda çalışanların ümumi sayı 8,0 milyon nəfərdən çox olmuşdur. Ümumiyyətlə, ümumi sənaye məhsulunun 46,3%-i kiçik və orta müəssisələrdə istehsal olunmusdur. Ölkənin ixracatında kiçik və orta müəssisələrin payı 34% təşkil etmişdir.[30, s.14]

KOM çox geniş bir sahəni əhatə edir. Nəticədə bir çox ölkənin iqtisadiyyatı üçün KOM sektoru çox vacibdir. Hesablamalar geniş şəkildə fərqlənir, ancaq Böyük Britaniyada KOM milli gəlirin yarısını təşkil edir və dolayısıyla böyük əhəmiyyət daşıyırlar.

KOM-lar nisbətən kiçik olduğu üçün daha böyük firmalara nisbətən yenilikləri daha çox çevik və daha sürətli edirlər. Həqiqətən, KOM-ların əsasən yeni trendləri ve texnologiyaları mənimsəməkdə daha yaxşı olduğu düşünülür. Aydındır ki, bu hər hansı bir iqtisadiyyat üçün vacibdir. Bəzi müvəffəqiyyətli KOM-ların nəticələrindən biri, KOM-un inkişaf etdirdiyi potensialını tam istismar etmək üçün maliyyə resursları ilə daha böyük bir şirkət tərəfindən əldə edilməsidir. Bu baş verdikdə KOM sektoru böyük bir şirkətin gələcəkdə uğur qazanmağı və davam etdirməsinə kömək etdiyindən, faydalı xidməti təmin edir.

İstehsalat sənayesinin ümumi iqtisadi fəaliyyətin bir hissəsi kimi azaldığı və xidmət sektoru getdikcə daha vacib hala gəldiyi Böyük Britaniya kimi iqtisadiyyatlarda, KOM sektoru böyüməyə davam edəcəkdir. Bunun səbəbi, xidmət sektorunda miqyas iqtisadiyyatı istehsalatda olduğundan daha az əhəmiyyətlidir. Beləliklə, artan xidmət sektorunda KOM-ların yaşaması və inkişafı daha asandır.

KOM-ların potensial olaraq inkişaf edə bilməsi vacibdir, bu günün KOM-larının bir qismi sabahın ən böyük şirkətləri ola bilər.

KOM-lərin direktorları maliyyə çatışmazlığının artırılmasını dayandırır və sərfəli investisiya imkanlarından tam istifadəyə görə şikayət edirlər. KOM-lar üçün

mövcud olan maliyyə və məhsuldar istifadə edə biləcək maliyyə arasındakı bu boşluq tez-tez "maliyyələşdirmə və ya maliyyə defisiti" kimi tanınır.

Anlamaq lazım olan ilk şey investorlardan məhdud bir fond vəsaiti olmasıdır. Potensial investorlar öz ehtiyaclarını və istəklərini yerinə yetirdikdən sonra vergi ödəmək və xərcləmək istəyini yerinə yetirdikdə, çox vaxt investisiyalar qoymaq üçün az vaxt qalır. İndi Böyük Britaniyada əlavə bir problem, investisiyaların tipik bir depozit hesabında olan investorlar üçün verdiyi gəlir o qədər aşağı olur ki, investisiyalar cəlbedici görünmür.

Eyni zamanda sərmayəçilərin vəsaitlərinin məhdud təchizatı üçün rəqabətli bazar mövcuddur. Hökumətlər və böyük şirkətlər mövcud vəsaitlər üçün böyük bir iştaha sahibdirlər və dolayısı ilə KOM sektoru sıxışdırıla bilər.

KOM sektoru əziyyət çəkir, çünki KOM-lar digər müəssisələr ilə müqayisədə daha az cəlbedici investisiya imkanları kimi qəbul edilirlər, çünki onlar inanırlar ki, yüksək səviyyədə qeyri-müəyyənlik və risk mövcuddur. Risk qəbulu bir sıra səbəblərlə bağlıdır:

- KOM-lar investisiyaların artırılmasında və sərmayəçilərinə uyğun gəlirliliyin təmin edilməsində məhdud bir iz qoymuşlar
- KOM-lar tez-tez qeyri-mövcud və ya çox məhdud daxili nəzarətə malikdirlər
- KOM-larda bir neçə xarici nəzarət var. Məsələn, hər hansı fond birjasının qaydalarına əməl etməmək mümkün deyildir və onların ölçüsü sayəsində çox mətbuatın araşdırılmasına cəlb edilmək mümkün deyil. Həqiqətən də, Böyük Britaniyada bir çox KOM-ların artıq illik hesabları yoxlanılması tələb olunur
- KOM-larda tez-tez qərarları az sorğulama ilə üzləşə biləcək bir dominant sahib idarəçisi var
- KOM-lar əsasən təhlükəsizlik təmin etmək kimi bir neçə maddi aktivə malikdirlər.

Yuxarıda göstərilənlər nəticəsində sərmayəçilər öz vəsaitlərinin necə istifadə olunacağına və əldə edə biləcəyi gəlirlərə görə narahat olduqları üçün KOM-lara sərmayə yatırırlar. Beləliklə, investor üçün ən asan şey, KOM-lara investisiya etmək

üçün hər hansı bir fürsətdən imtina etməkdir.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında ÇXR-da da böyük uğurlar əldə edilmişdir. Hazırda ölkədə 8 milyondan çox kiçik müəssisə fəaliyyət göstərir, ölkə ixracatının 60%-i və yeni iş yerlərinin 75%-i bu müəssisələrin payına düşür. Kiçik müəssisələrin inkişafında azad iqtisadi zonaların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Azad iqtisadi zonalarda kiçik biznesin inkişafı üçün hərtərəfli köməklik göstərilir. Burada hazırki tələblərə cavab verən istehsal infrastrukturu yaradılır, müəssisələrin qeydiyyatı, lisenziyalaşdırılması aparılır, onlara güzəştli vergilər tətbiq edilir, xarici kapitala yerli iş adamları arasında əlaqə yaradılmaqdadır.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında böyük təcrübəsi və ənənəsi olan ölkələrdən biri də Yaponiyadır. Bu ənənələr ötən əsrin ortalarından başlamışdır. Hələ 1948-ci ildə kiçik və orta müəssisələr agentliyi yaradılması haqqında qanun qəbul olunmuşdur. Həmin Agentlik kiçik və orta sahibkarlığa yardım göstərən mərkəzi dövlət orqanı kimi fəaliyyətdədir. Bu hər şeydən öncə, ölkə iqtisadiyyatının demokratikləşdirilməsi və ədalətli rəqabət mühitinin formalaşdırılması ilə əlaqədardır [22, s.120].

Hazırda Yapon modeli olduqca səmərəli model hesab edilir. Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində Yaponiyada digər ölkələrə nə qədər oxşarlıq varsa da, bir o qədər də fərqli cəhətlər vardır. 1996-cı ildə ölkədə 65 biznes strukturu olmuşdur və bunun 96,8%-ini kiçik və orta sahibkarlıq sektoru təşkil edirdi. İşləyənlərin 77,7%-i daxili topdan satış ticarətinin, 64,2%-i yeni dəyərin, 65%-i kiçik və orta sahibkarlıq sektoru ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə yanaşı struktur və texnoloji genişlənmə dinamikləşmə funksiyasını da yerinə yetirirdi [22, s.121]. Hazırda isə aparılmış islahatlar ölkəmizin beynəlxalq hesabatlardakı mövqeyinə də müsbət təsir etmişdir. Belə ki:

"Doing Business 2017" hesabatında ölkəmiz 190 ölkə arasında 65-ci pillədə qərarlaşmış, dünyada 3 və ən çox islahat aparan 29 ölkədən biri olmuşdur. Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə biznes şəraitinin

səmərəliliyinin artırılmağı ilə beynəlxalq reytinqlərdə respublikamızın mövqeyinin lap da yaxşılaşdırılmağı məqsədilə Komissiya yaradılmışdır.[66]

FƏSİL 3. KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ RESURSLARININ İDARƏEDİLMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1.Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi prosesində planlaşdırma mexanizminin təkmilləşdirilməsi

İstənilən müəssisənin, o cümlədən kiçik və orta müəssisənin özünün fəaliyyət göstərməsinin səmərəliliyinin artırılmasının və bunun nəticəsində də maliyyə resurslarının idarəedilməsinin səmərəliliyinin artırılmasının bir neçə əsas istiqamətləri olur. Ümumiyyətlə, fəaliyyətin səmərəliliyi və idarəetmənin səmərəliliyi birbaşa mütənasib və tərs mütənasib asılılığa malikdir. Birinci halda, qərarlar əsasən xarici mühitə aiddir, lakin həm də müəssisəni sabitləşdirərək daxili mühitində əks olunurlar. İkinci halda, qərarlar əsasən daxili mühitlə bağlı qəbul edilir, lakin onlar müəssisənin bazar sabitliyini artıraraq xarici mühitdə də əks olunurlar. [49, s.22]

Maliyyə resurslarının idarə olunması üçün effektiv bir mexanizmin yaradılması həmçinin, mühasibat uçotu və əlavə hesab məlumatlarının inteqrasiyasına əsaslanan onun informasiya dəstəyinin optimallaşdırılmasını tələb edir.

Hal-hazırda, informasiya təhlükəsizliyi sistemi əsasən informasiya çıxışı maliyyə hesabatları olan uçot məlumatlarına əsaslanır, MHBS-na keçidlə əlaqədar əsas formalar kimi yalnız balans hesabatı ilə maliyyə nəticələri barədə hesabat saxlanılır, kiçik və orta müəssisələrdə bu mənbələr minimuma endirilir, çünki ətraflı məlumat tələb etməyən sadə bir hesabat forması istifadə olunur. Dərin təhlil aparmaq üçün, o cümlədən kiçik və orta müəssisələrin maliyyə idarəetməsi sahəsində idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün rəhbərlik mühasibatlığından mümkün qədər çox məlumat almaq lazımdır.

Maliyyə idarəçiliyinin əsasında gəlir və xərcləri əhatə edən, maliyyə axınının hərəkəti dinamikasını planlayan və müəssisənin idarəetmə balansını tərtib edən büdcənin hazırlanması dayanır.

Yerli və xarici tədqiqatçıların əksəriyyəti, kiçik və orta müəssisənin planların kompleks bir iyerarxiyasını (uzunmüddətli / strateji, orta müddətli, qısamüddətli /

əməliyyat, cari) inkişaf etdirmək üçün zəruri olduğunu qeyd edir. Bununla yanaşı, iki səviyyəli plan qurmaq lazımdır:[49, s.24]

- 1) müəssisənin ümumi məqsədinə nail olmaq yollarını təmin edən strateji (iqtisadi faydanı maksimum dərəcədə artırmaq, bazar və maliyyə artımından üstünlük və s.);
- 2) əməliyyat-taktiki, maliyyə resurslarının ayrılması və müəyyən bir mövcud resurslar və əsas fəaliyyətin təşkili prinsipləri üçün maliyyə nəticələrinə nail olmaq yollarını müəyyənləşdirir.

Planın strateji səviyyəsi kiçik və orta müəssisənin inkişaf perspektivi ilə birlikdə maliyyə resurslarının idarə edilməsi konturlarının inkişafını nəzərdə tutur.

Planın operativ-taktiki səviyyəsi müəssisənin istehsal, investisiya və kommersiya fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli maliyyə planlaşdırmalarını təşkil edir. Həm də bu səviyyə bütövləşmə vasitəsilə formalaşmış bir sıra planlaşdırılmış vəzifələrdən ibarətdir. Kiçik və orta müəssisə üçün, maliyyə planlaşdırmasında iki növ büdcə yaratmaq optimaldır: gəlir və xərc üçün büdcə və pulun hərəkəti üçün büdcə.

Kiçik və orta müəssisə müvəqqəti olaraq digər müəssisələrdə və ya qiymətli kağızlarda müvəqqəti olaraq azad maliyyə vəsaitlərini investisiya edərək, öz inkişafına investisiya qoymaq və ya öz risklərini diversifikasiya etməyi planlaşdırırsa, ilk iki büdcə növünə üçüncü investisiya büdcəsi də əlavə olunmalıdır.

Maliyyə planlaşdırması müəssisənin maliyyə resurslarını idarə etməsinin mexanizminin əsasını təşkil etməkdədir. Maliyyə resurslarının planlaşdırılması maliyyə planlarının sisteminin işləmə prosesini təşkil edir və planlar qarşıdakı dövrdə effektiv onların formalaşmasının və istifadənin təminatı üzrə plan (normativ) göstəricilərdir.

Müəssisədə həyata keçirilən maliyyə resurslarının planlaşdırılması aşağıdakı əsas vəzifələrin həllini təmin etmək məqsədilə nəzərdə tutulmuşdur:

1. Müvafiq dövrdə müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşdırılmağı ilə istifadəsi üçün strateji məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün planlaşdırılan göstəricilərin aydın şəkildə təmin edilməsi.

- 2. Şirkətin maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması və bununla da bazar dəyərinin artması üçün maliyyə təhlili prosesində müəyyənləşdirilmiş ehtiyatların həyata keçirilməyini təmin etmək.
- 3. Müəssisənin gələcək inkişafı üçün zəruri olan zəruri maliyyə resurslarının ehtiyacını müəyyənləşdirmək və onların formalaşması mənbələrini optimallaşdırmaq.
- 4. Önümüzdəki dövrdə maliyyə resurslarının ən effektiv istifadəsinin istiqamətini müəyyənləşdirmək və müəssisənin bazar dəyərini maksimum dərəcədə artırmaq meyarı ilə onların paylanmasını optimallaşdırmaq
- 5. Gələcək inkişaf prosesində onun maliyyə sabitliyi ilə ödəmə qabiliyyətini təmin etmək üçün müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşmasının daxili nisbətini optimallaşdırmaq.

Həm şirkətin, həm də müasir iqtisadiyyatın inkişafında maliyyə planlaşdırılmasının rolu birdən-birə təsirini dəyişir və artırır. Əgər şirkət daha əvvəl ehtiyac və tələbatlarına daha çox yönəldilmişdirsə, milli iqtisadiyyatın planı və şirkətin qərarı qəbul edilmiş və idarə edilmişdirsə, indi iqtisadiyyat daha çox perspektivlər açır. [34, s.27]

Maliyyə planlamasında bazarın konyunkturasını təhlil etmək, hadisələrin bütün variantlarını genişləndirmək qeyri-mümkündür. Baxmayaraq ki, bu, şirkətin maliyyə inkişafı ilə bağlıdır.

Eyni şəkildə, hər hansı bir şirkət öz dəyərini maksimuma çatdırmaq və bu maliyyə planlaşdırmasını vəzifəsini yerinə yetirmək və ya yerinə yetirmək məqsədilə lazım olan bütün maliyyə və işlə bağlı ehtiyatların təhlili və çıxarılmasını minimuma endirmək hüququna malikdir.

Bazar iqtisadiyyatı keyfiyyətli və səmərəli maliyyə planlaşdırması tələb edir, çünki bütün mənfi nəticələr və planlardan kənarlaşmaq üçün, onun özünün maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi nəticəsində müəssisənin özü məsuliyyət daşıyır.

Azərbaycan müəssisələrində maliyyə planlaşdırmasının səmərəliliyinin azalmasına təsir edən amillər:

- ➤ fəaliyyətin bütün sahələrində baş verən dəyişikliklərlə əlaqəli müasir Azərbaycan bazarında yüksək gözlənilməzlik dərəcəsi;
- az sayda müəssisənin yüksək keyfiyyətli maliyyə inkişafını həyata keçirmək üçün maliyyə potensialına malik olması;
- Azərbaycan biznesinin effektiv qanunvericilik bazasının olmaması.

Böyük şirkətlərin yüksək keyfiyyətli maliyyə planlaşdırma aparmaq üçün böyük imkanları var. Maliyyə sahəsində geniş miqyaslı planlaşdırılmış işi təmin edən yüksək ixtisaslı iqtisadçıları cəlb etmək üçün kifayət qədər maliyyə vəsaitləri var.

Kiçik və orta müəssisələrdə, əsasən, maliyyə planlaşdırma ehtiyacı böyüklərdən daha çox olsa da, bunun üçün zəruri vasitələr yoxdur. Kiçik firmalar tez-tez fəaliyyətlərini dəstəkləmək üçün borca ehtiyac duyurlar və bu şirkətlər üçün xarici mühit daha aqressivdir və daha az nəzarət edilə bilər. Nəticədə belə müəssisələrin gələcəyi daha gözlənilməz və qeyri-müəyyəndir.

Bir sıra müəssisələrin fəaliyyətinin qeyri-qənaətbəxş olmasının səbəblərini təhlil etdikdən sonra maliyyə planlaşdırma sisteminin qurulması üçün aşağıdakı prinsiplər formalaşdırıla bilər.[38, s.139]

Birincisi, maliyyə planlaması, onun tənzimlənməsi "yuxarıdan aşağı" əsasında həyata keçirilməlidir, yəni sistematik olaraq maliyyə planları öz-özünə kifayət qədər və mürəkkəb olacaqdır. Eyni zamanda, "yuxarıdan" dedikdə təsisçilər, investorlar, yəni bu biznesin sahibi olan şəxslər nəzərdə tutulur.

İkincisi, maliyyə planlaması xarici və daxili risklərin təsirini nəzərə alaraq həyata keçirilməlidir. Maliyyə fəaliyyətinin hər hansı bir planı həmişə müəyyən dərəcədə risk ilə əlaqələndirilir. Ona görə şirkətlərin rəhbərləri və müəssisədə maliyyə planlaşdırma ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün risklərin planlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb etməlidir.

İdeal olaraq, hər hansı bir maliyyə planında müəyyən risklərin yaranma ehtimalı və ya mövcudluğunu əks etdirən və onları azaltma yollarını müəyyən edən ayrı bir bölmə "Risklərin İdarə olunması" olmalıdır.[47, s.36]

Risklərin planlaşdırılması həmçinin risklərin kəmiyyət və keyfiyyət

xüsusiyyətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsini də əhatə edir. Ancaq söz mövzusu riskin həmişə zərər olmadığını söyləmək lazımdır. Bəzi hallarda lap çox mənfəət qazanmaq deməkdir. Risk, fəaliyyət şərtlərində və onların nəticələrinin nəticəsində gözlənilməyən bir dəyişiklikdir.

Üçüncüsü, rəqiblərin real təhdidlərini kompensasiya edən tədbirlər planlaşdırmaq lazımdır. Müasir iqtisadiyyat böyük bir mexanizmdir, elementləri bir çox mövzudur və onlar bu müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı müxtəlif proseslərə doğrudan və ya dolayı təsir göstərirlər.

Dördüncüsü, biznes sahiblərinin strateji maraqlarını, iqtisadi və investisiya göstəriciləri nəzərə alınmaqla planları optimallaşdırmaq lazımdır.

Beşinci olaraq, maliyyə planlaşdırma sistemi müəssisədə mövcud nəzarət sisteminə yaxından bağlı olmalıdır, əks halda ən yaxşı maliyyə planlarının həyata keçirilməməsi təsirsiz olacaqdır.

Altıncı planlaşdırma sistemi baş menecerlər və mütəxəssislər üçün motivasiya sistemini əhatə etməlidir.

Maliyyə planlaşdırma sisteminin qurulmasının bu prinsiplərinin həyata keçirilməsi bizə zərərlərin ehtimalı minimuma endirici bir strategiya tətbiq etməyə imkan verir.

Müasir iqtisadiyyatda maliyyə planlaşdırmasının inkişafında bir sıra meyllər mövcuddur. Bunlar maliyyə idarəçiliyinin effektivliyini, məsələn, büdcə və planlaşdırma prosesinin avtomatlaşdırılması kimi yolları genişləndirməkdir. Bu maliyyə planlaşdırma üsulları prosesi asanlaşdırır və keyfiyyətini çox yaxşılaşdırır.

Büdcə, bir müəssisənin gələcək inkişafını nəzərdə tutan və təyin edilmiş məqsədlərin keyfiyyətinin idarə olunmasına nəzarət edən bir planlaşdırma vasitədir. Büdcə yardımı ilə müəssisənin əldə etdiyi məqsəd və vəzifələr mövcud resursların paylanması yolu ilə əldə edilir. Büdcə prosesi həmçinin qəbul edilmiş qərarların düzgünlüyünü təhlil etmək, onların həyata keçirilməsini yoxlamaq, şirkətin səmərəliliyinin effektivliyini və hədəfdən istifadəsini qiymətləndirmək üçün bir vasitədir.[49, s.27]

Büdcənin mahiyyəti, planlaşdırılan göstəriciləri faktiki olanlarla müqayisə etmək üçün pul vəsaitlərinin hərəkətini planlaşdırmaq üçün gəlir və xərc strukturu yaratmaqdır. Büdcə prosesinin üstünlüklərindən biri onun aşkarlığıdır, buna görə hər hansı bir istifadəçi büdcəni asan anlayır.

Böyük bir şirkətin idarə edilməsi üçün, mövcud maliyyə və biznes vəziyyəti və səhmdarlar tərəfindən qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün nəticələrin qiymətləndirilməsi üçün büdcəyə ehtiyac var. Bu cür şirkətlərdə büdcədən kənarlaşma ciddi şəkildə cəzalandırılır. Və orta və kiçik firmalar haqqında danışırıqsa,büdcə bütövləşmə prosesi, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi ilə birbaşa müəyyənləşdirilir.

Hal-hazırda sahibkarlar və biznes liderləri arasında büdcə sisteminə olan maraq olduqca yüksəkdir. Büdcənin idarə edilməsi mexanizmi bütövlükdə maliyyə məsuliyyətinin bütün bölmələrində müəssisənin nəzarət sistemini təmsil edir. Belə bir sistemin uğurla həyata keçirilməsinin nəticəsi firmanın xərcləri və firmanın bu cür maliyyə göstəricilərinə sərmayə, mənfəət və kapital kimi gəlir kimi nəzarət edir. Həm də müxtəlif göstəricilərin bu göstəricilərə təsiri aşkarlanıb və təhlil xüsusi işçi səviyyəsinə qədər həyata keçirilə bilər. Beləliklə, təşkilatın işçilərinin işinin effektivliyini mümkündür. müəyyən etmək Eyni zamanda, Azərbaycan müəssisələrində büdcə prosesinin adaptasiyası və effektivliyi ilə əlaqəli bir sıra problemlər mövcuddur. Azərbaycanda büdcə sisteminin hazırkı mərhələsində bu prosesi yaxşılaşdırmaq üçün aşağıdakı məqsədlər müəyyənləşdirilə bilər:[36, s.31]

- büdcə sisteminin təşkilatın strateji idarəetmə sistemi ilə əlaqəsinin təmin edilməsi;
  - biznesin maliyyə şəffaflığının artırılması;
- planlaşdırılmış fəaliyyət göstəricilərinə nail olmaq üçün nəzarətin təmin edilməsi;
- əsas vəsaitlərin, maliyyə və maddi resursların istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması;
- səlahiyyətlərin və məsuliyyətlərin bölüşdürülməsi sisteminin qurulması, faktiki maliyyə fəaliyyətinə görə məsuliyyətin artırılması;

- idarəetmə səviyyəsində maliyyə planlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı məlumatları tez bir zamanda əldə etmək imkanı təmin etmək;
  - gələcək dövrlərdə şirkətin büdcə prosesinə dair məlumatların hazırlanması;
- formalaşma prosesində bölmələrin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, büdcələrin tənzimlənməsi və icrası.

Maliyyə planlaşdırma prosesi üçün avtomatlaşdırma böyük əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə planlarını təşkil edən və onların keyfiyyəti və müvəqqəti olması üçün məsuliyyət daşıyan şirkətlərin menecerləri və iqtisadçıları, həm də mühasibat şöbələrinə, bu müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında real yardım göstərə biləcək bir proqram məhsuluna ehtiyac var. İnformasiya sistemlərinin sayəsində planlaşdırma işi çox daha sürətli, səhvlərin sayını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və böyük miqdarda məlumatı əl ilə "manipulyasiya etmək" zəruriliyini aradan qaldırır.

Hal-hazırda, daha çox təşkilat maliyyə planlaşdırma fəaliyyətinə aid məlumat sistemləri istifadə edir. Və bu məntiqlidir, çünki planlaşdırma prosesi bugün çoxfunksiyalı və mürəkkəb hala gəldi və müəssisənin gələcək inkişafı bəzən onun effektivliyindən asılıdır.

Proqram sistemlərinin maliyyə planlaşdırma ilə təmin etdiyi bəzi üstünlüklərə nəzər salaq:

- proqram şirkətin maliyyə məsuliyyətinin struktur bölmələri üçün ətraflı büdcə təmin edir;
- proqram paketi bir qrup şirkət və ya çoxsaylı filialların büdcə idarə etməsi üçün bütün lazımi ölçülərə malikdir. Büdcələrin müəssisənin təşkilati və maliyyə strukturuna uyğun olaraq planlaşdırılması və təhlil edilməsi;
  - büdcəni müxtəlif valyutalarda idarə etmək mümkündür;
- kapital investisiyalarının maliyyə planının tərtib edilməsi təbii formada həyata keçirilir(məhsullara, xidmətlərə və s.);
- təşkilatın qarşılıqlı fəaliyyət göstərdiyi şirkətlər kontekstində büdcə maddələrini təsnif etmək bacarığı. Yəni, proqram məhsulunun köməyi ilə, məsələn,

müxtəlif müştərilər arasında əlaqələri izləmək mümkündür;

- sistem həmçinin aktivlərin və öhdəliklərin büdcəsi, gəlir və xərclərin büdcəsi, layihələrin büdcəsi (biznes xətti), fondların hərəkəti üçün büdcə və kapital qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi üçün vahid planlar təklif edir.

Maliyyə planlarının maddələri xüsusi bir müəssisənin məqsəd və vəzifələrinə uyğunlaşdırıla və dəyişə bilər. Bundan əlavə, proqram təminatı sistemi əlavə bütöv planlarını limitsiz sayda yaratmağa imkan verir.

Maliyyə planlaşdırmasının avtomatlaşdırılmasının başqa bir müsbət cəhəti var: bu təşkilatın inkişaf perspektivlərini müqayisə və daha sonra optimal maliyyə planını seçmək üçün ətraflı analiz üçün bir sıra variantlar planlaşdırma imkanıdır. Bundan əlavə, avtomatlaşdırma vasitəsi ilə bir və ya digər nəticəyə təsir edən səbəb və amillər müəyyən edilə bilər.[38, s.27]

Beləliklə, proqram təminatının məhsulu təşkilatların, onların köməyi ilə, maliyyə planlaşdırma keyfiyyətinin artırılmasının zəruriliyini və nəticədə təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin artdığını söyləyə bilərik.

3.2. Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi istiqamətində maliyyə nəzarəti sisteminin səmərəliliyinin artırılması

Mövcud nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməyi ilə nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılınası zərurəti onunla əlaqədardır ki, hər bir ölkədə maliyyə resurslarından istifadənin şəffaflığını təmin olunması iqtidarında olan fəydalı maliyyə nəzarəti sistemi iqtisadi demokratiyanın əsas ünsürlərindən biri hesab edilir. Dünya təcrübəsindən aydındır ki, ölkədə işgüzar fəallıq çoxaldıqca, maliyyə hüquqpozmaları, o cümlədən vergidən yayınma halları da çoxalır və onların metodları, formaları və miqyasları dəyişir. Bu sahədə apanlan təhlillər göstərir ki, maliyyə İntizamının lazımi səviyyədə təmin olunmamasına nəzarət sistemindəki mövcud nöqsanlar, cinayət qanunvericiliyi ilə vergidən yayınma cinayətlərinə tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan cəzaların həddən çox yüngül olması da buna öz təsirini göstərməkdədir.[45, s.194]

İqtisadiyyatın liberallaşdığı, idarəçilikdə demokratik prinsiplərin genişləndiyi indiki şəraitdə dövlətin maliyyə nəzarətinin rolu ilə əhəmiyyəti lap da artır. Hazırda böyük uğurla eneiji layihələrinin həyata keçirilməsi 2006-cı ilin ortalarından başladığı kimi, sonrakı on illər ərzində də Azərbaycana külli miqdar da valyuta gətirəcək, ölkənin maliyyə potensialı əhəmiyyətli dərəcədə güclənəcəkdir. Təbii ki, ölkəyə böyük miqyaslarda daxil olan valyuta vəsaitlərinin uçotu, idarə edilməsi və istifadəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi mühüm vəzifələrdən birinə çevrilməkdədir. Bu isə ölkədə birinci növbədə maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsinin rolu ilə əhəmiyyətini lap da artırır.

Azərbaycanın iqtisadi-maliyyə potensialının güclənməsi həm də özəl sektorun dinamik iqtisadi inkişafın həlledici amilinə çevrildiyi bir dövrdə baş verir. Doğrudan da, 2006-cı ildə ÜDM istehsalının 81,0,2007-ci ildə 84,0, 2008-ci ildə 84,5, 2009-cu ildə isə 85%-dən çoxu özəl sektorun hesabına təmin edilmişdir. Məlumdur ki, özəl sektorun başlıca məqsədi mənfəət götürməkdir. Onların əksəriyyətinin istehsalın təşkili və idarə edilməsində, qanunlara riayət olunmasında, vergilərin və digər ödənişlərin yerinə yetirilməsində nümunə göstərməsinə baxmayaraq, bəziləri istehlakçıların qanuni tələblərinin ödənilməsində, uçot-hesabat İşlərinin aparılmasında, maliyyə intizamının gözlənməsində qanunvericiliklə qoyulan tələblərə əməl etmirlər. Bundan əlavə, bu sektora məxsus müəssisələrdə mənfəəti gizlətmək, vergidən, digər icbari ödənişlərdən yayınmağa cəhd göstərmək, qəsdən müflis olmaq və ya süni olaraq maliyyə göstəricilərini pisləşdirmək, saxta əmtəə nişanlı məhsullar buraxmaq, bir sözlə, gizli İqtisadiyyat sferasında fəaliyyət göstərməyə üstünlük vermək və bu kimi hallar kifayət qədər geniş yayılmışdır.

Həmçinin, dövlətlə müştərək işləyən özəl şirkətlərin də sayı sürətlə artır. Təkcə səhmdar cəmiyyətlərin sayı 1500-ə yaxındır. Belə müəssisələrdə gəlirlər və xərclər balansının necə tərtib edilməsindən, bu cəmiyyətlərdə gəlirlərin real məbləğindən, xərclərin ünvanlılığından, təyinatı üçün və faydalı istifadə olunmasından, bir qayda olaraq, payçıların əksəriyyətinin məlumatı olmur. Eləcə də onlann əksəriyyətində illərə görə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə aid analitik təhlillər aparılmır, -

müəssisə işlədiyi, kifayət qədər gəlir götürdüyü halda, payçılara dİvidend verilmir.[53, s.147]

Bütün bunlar bilavasitə ölkə miqyasında maliyyə nəzarətinin əhatə dairəsindən, onun təşkili səviyyəsindən asılıdır. Bir sözlə desək, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı və radikal islahatların aparılması, dövlət programlarının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi maliyyə nəzarətini, onun forma və metodlarım müntəzəm olaraq təkmilləşdirməyi tələb edir. Çünki ölkənin iqtisadi uğurlarının təmin edilməsi və onun davamlı xarakter daşıması son nəticədə dövlətin maliyyə nəzarətinin səmərəliliyindən asılıdır. Bunu nəzərə alınaraq son zamanlar respublikamızda həyata keçirilmiş islahatların tərkib hissəsi olaraq dövlətin maliyyə nəzarəti bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğunlaşdırılır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin bir sıra fərmanları bazar iqtisadiyyatının hazırkı səviyyəsinin tələblərinə cavab vermiş dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin formalaşmasına istiqamətlənmişdir. Bu fərmanlar bazar iqtisadiyyatının inkişafına əngəl olan maneələri aradan qaldırmağa, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq ilə mənafelərini qorumağa, sahibkarlıq subyektlərinin maliyyətəsərrüfat fəaliyyətində şəffaflığı təmin etməyə yönəlmişdir. Onlar həmçinin nəzarət funksiyasım həyata keçirən dövlət organlarının sahibkarlıq subyektlərinin istehsal, xidmət, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə əsassız müdaxilələrinin qarşısım almağa istiqamətlənmişdir. Bu sənədlərin qəbul edilməsi və onlann icrası üçün görülən tədbirlər respublikamızda maliyyə nəzarətini günün tələbləri səviyyəsində qurmağa şərait yaratmışdır.

Ölkəmizdə maliyyə nəzarəti orqanlarının işində ən böyük qüsur onların fəaliyyət dairəsinin dəqiq müəyyən edilməməsi, pərakəndəliyi, bir-birini təkrarlamalan, paraleliliyi, sistemsizliyi, subordinasiya və iyerarxiyanın tələb olunan səviyyədə olmamasıdır. Bunun əsas səbəblərindən biri - maliyyə nəzarətinin koordinasiyası üzrə hüquqi bazanın olmaması, bu günə qədər maliyyə nəzarəti haqqında qanunun qəbul edilməməsidir. Qəbul ediləcək qanunda nəzarət orqanlarının bir-birini təkrarlamasını istisna edən, habelə dövlət maliyyəsinə sistemli yanaşmanı təmin edən, aşkarlıq, şəffaflıq mühitini genişləndirən, dövlət vəsaitinin necə formalaşmasına və istifadə

olunmasına xalqın nəzarət etməsinə əlverişli şərait yarada bilən prinsiplər və qaydalar öz əksini tapmalıdır.

Məlum olduğu kimi, «Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1999-cu il 07 yanvar tarixli fərmanı ilə nazirlik, komitə və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında nəzarət-təftiş qurumları ləğv olunmuş, onlann səlahiyyətləri əsasən Vergilər və Maliyyə nazirliklərinə həvalə edilmişdir. Bu fərmanla təsərrüfatçılığı idarə etmək, demokratik prinsiplərin şaquli və üfüqi inkişafına şərait yaratmaq üçün maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyət dairəsi, icraçıların strukturu dəqiqləşmişdir. Dünya praktikası göstərir ki, dövlətin maliyyə nəzarətinin effektivliliyi nəzarət orqanlarının sayı ilə deyil, onlann koordinasiya olunmuş fəaliyyətinin düzgün təşkil edilməsi ilə təmin oluna bilər. Hal-hazırda mövcud olan nəzarət orqanlarının koordinasiya olunmuş fəaliyyətini təmin etməklə respublikamızda maliyyə nəzarətini tələblərə uyğun səviyyədə reallaşdırmaq mümkündür.

Dövlətin büdcəsindən maliyyələşdirilən təşkilatlarda maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir. Vergilər Nazirliyi isətabeliyi ilə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ölkəmizin ərazisində fəaliyyətdə olan bütün hüquqi və fiziki şəxslər vasitəsilə vergilərin doğru hesablanmasının təmin edilməsi üzrə yoxlamalar aparır.[7070]

Bu gün bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin reallığını, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının verdiyi təklifləri, o cümlədən respublikanın mövcud iqtisadi vəziyyətini, büdcə vəsaitlərinin məhdud olmasını nəzərə alaraq hazırkı şəraitdə ölkəmizdə auditin inkişafına çox əhəmiyyət verilir. İqtisadi sahədə maliyyə nəzarətinin reallaşdırılması üzrə qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməyində audit təşkilatlan mühüm rol oynayır. İqtisadi islahatların yeni mərhələsində Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit xidmətinin beynəlxalq tələblərəuyğun qurulmağı nəticə etibarilə büdcə vəsaitlərinin effektiv istifadəsinə, büdcə kəsirinin azalmasına, bu isə öz-özlüyündə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və iqtisadi dirçəlişə imkanlar yaradır.

Maliyyə nəzarətinin və audit sisteminin təkmil tələblər səviyyəsində qurulmağı və həmin sahədə konkret məlumat şəbəkəsinin yaradılmağı və onun beynəlxalq kompyuter şəbəkəsi sisteminə qoşulmağı çox zəruridir. Respublikamızda beynəlxalq tələblərə cavab verən, eləcə dədövlətin, mülkiyyətçilərin və vətəndaşların müdafiəsini təmin edən audit sisteminin yaranması ölkə iqtisadiyyatının daha da inkişaf etməsində, o cümlədən Azərbaycanda sivil maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasında vacib rol oynaya bilər.

Dövlətin maliyyə nəzarəti sisteminin bazar iqtisadiyyatı tələblərinə müvafiq təşkili ilə əlaqədar iqtisadi sahədə cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsində maliyyə, vergi, bank, audit və hüquq-mühafizə orqanlarının bir-birilə əlaqəli fəaliyyəti təmin edilməlidir. Ancaq qeyd etmək vacibdir ki, dövlət orqanları vasitəsilə yoxlama ilə nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməyi mexanizminin hazırki tələblərə müvafiq təşkili prosesi başa çatmadığı üçün bu sahədə nəzarət funksiyasını yennə yetirən orqanların fəaliyyətlərində həll edilməsi vacib olan çətinliklər də mövcuddur.

Fikrimizcə, maliyyə nəzarətinin efektivliyini və təsirliliyini artırmaq üçün mövcud qanunvericiliyin, əsasən də xarici ölkələrin təcrübəsində öz effektivliyini sübutayetirmiş aşağıda göstərilən istiqamətlərdə hüquqi normaların təkminləşdirilməsi və uyğunlaşdırılması ehtiyac kimi qarşıda dayanır:

- qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş gəlirlərin üzə çıxarılmasım, dondurulmasım və müsadirəsini asanlaşdıra biləcək bütün hüquqi üsulların möhkəmləndirilməsi;
- mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizədə səmərəliliyi təmin etmək üçün vergilər, əmanətlərin sirri haqda qanunlara yenidən baxılması və ya yeni qanunlar qəbul edilməsi;
- iqtisadi cinayətlərin istintaqına mane olmaması üçün bank sirri hesab edilən hüquqi prinsiplərin dəqiqləşdirilməsi;
- yeni hüquqi normaların qəbul edilməsi. Həmin normalar, əsasən, korporativ məsuliyyət prinsipinə görə qeyri-qanuni müəssisələrin təkcə qulluqçuları və ya üzvləri deyil, həm də bu müəssisələrin özləri hüquqi məsuliyyət daşımalıdır;
  - bəzi hərəkət növlərim, məsələn, cinayətkar təşkilatlara maliyyə yardımı

göstərilməsini cinayətkar hərəkətlər hesab edən qanunvericilik müddəalarının hazırlanması və qəbul edilməsi;

- pulların yerdəyişməsinə nəzarət üçün müvafiq şəxslərə zəruri olan sənədlərlə tanış olmaq hüququ verilməsi;
- uydurma və saxta adlar altında hesablar açılmasını və istifadə olunmasını hüquq pozuntusu hesab edən qanunvericilik müddəasının qəbul olunması.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İqtisadiyyatda bazar idarəetmə prinsiplərinə keçid, onların formalaşması və istifadəsinin sənaye xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, maliyyə resurslarının idarə olunması metodlarının təkmilləşdirilməsi problemləri aktuallaşır. Aparılan tədqiqatlar faktiki problemin həllinə yönəldilmişdir - təşkilatların maliyyə resursları ilə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi. Bu da təşkilatların maliyyə resurslarının strukturunu optimallaşdırmaq üçün praktiki tövsiyələrin inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Aparılan dissertasiya tədqiqatı nəticəsində müəssisənin maliyyə nəzəriyyəsinin inkişafına, maliyyə resurslarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə və kapitalın maliyyə strukturunu optimallaşdırmağa yönəldən nəticələr əldə edilmişdir.

Beləliklə, demək olar ki, kiçik və orta müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı qəbul edilən bütün qərarlar gələn və gedən maliyyə resurslarının axının dinamikasına, vəziyyətinə, istiqamətinə birbaşa və ya dolayı təsir göstərir.

Maliyyə resurslarının cəlb olunmasıvə ayrılması, eləcə də maddi maliyyə vəsaitlərinin zəif idarə edilməsi üçün məhdud imkanların olması səbəbindən kiçik və orta müəssisələr digər fəaliyyət növləri - investisiya və maliyyə hesabına əsas fəaliyyət risklərini diversifikasiya edə bilməzlər.

Aşağıdakı səbəbləri nəzərə alaraq kiçik və orta müəssisənin maliyyə resurslarının idarə olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün həllərin tapılması üçün bu sistem nəzəriyyəsi universal bir alqoritm hesab edilə bilər:

- birincisi, dəyişkənlik və mümkün həllərin sayı obyektiv mühit məhdudiyyətlərinə malikdir;
- ikincisi, praktikada kiçik biznesin çox dəyişkən təbiət və mövcud problemlərin həlli yollarının və istiqamətlərinin çoxölçülü xarakteri ilə mürəkkəbləşməyən həllər tapmaq üçün sadə və əlçatan alqoritm olmalıdır.

Daxil olan maliyyə resurslarının axını artırmaq və ya maksimuma endirmək üçün iki variant var - böyümənin xarici ehtiyatlarını və daxili ehtiyatlarını axtarmaq və cəlb etmək. Kiçik və orta müəssisə, strateji və institusional investorların maddi-texniki bazasının inkişafı (istehsal həcmlərinin artırılması), əməliyyatların və ya əlaqəli

bazarların kiçik və orta müəssisənin lobbiçilik maraqlarını (birbaşa ya dadolayısı ilə) işə cəlb edə bilər.

Bununla yanaşı, kiçik biznesin strateji və institusional investorları cəlb etmək üçün, tətbiqdə aşağıdakı əsas məhdudiyyətlər mövcuddur:

- 1) kiçik sahibkarlıq inkişaf üçün kifayət qədər cəlbedici deyil və birləşmə və satınalmalar üçün maksimum cəlbedicidir;
- 2) cari dövrdə strateji və institusional investorların artım ehtiyatlarının cəlb edilməsi gələcək dövrlərdə inkişaf etməkdə olan maliyyə resurslarının axınının artması deməkdir.

Sonrakı aspekt, sahibkarlıq strukturlarının böyüməsini proqnozlaşdırmanın mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, gəlirlilikdə kritik bir azalma və şirkətin bazar fəaliyyətindən ayrılmasına səbəb yarada bilər. Bunun üçün, strateji və institusional investorların, gələn maliyyə resurslarının artırılması və ya maksimuma çatdırılmasını təmin etmək üçün cəlb edilməsi yalnız kiçik və orta müəssisə üçün həmişə mümkün olmayan xarici mühitin imkanları və təhdidlərinin keyfiyyət və hərtərəfli təhlilindən sonra istifadə oluna bilər. Öz-özlüyündə böyümənin daxili ehtiyatları təsisçilərin vəsaitlərinin cəlb edilməsinə və ya istehsalın qiymətinin artırılmasına, satış siyasətinin dəyişdirilməsinə (borclu alıcılar və müştərilərlə tənzimləmə sistemi) daxil olmaqla istehsal həcmini artırmaqla əsas ola bilər.

Kiçik və orta müəssisənin böyüməsi üçün daxili ehtiyatların variantları, müvafiq olaraq daxil olan maliyyə resurslarının yığılması və maksimallaşdırılması aşağıda müzakirə olunan məhdudiyyətlərə malikdir.

Birincisi, bu, istehsal imkanlarının həddi, yəni məhsulların istehsalı üçün istifadə edilən hər hansı bir avadanlıq maksimum quraşdırılmış tutuma malikdir. Maksimum həcmli nöqtəni keçdikdən sonra avadanlıqlar sürətlə pisləşir, yəni istehlakçıların təmir fondları artması səbəbindən sərbəst buraxıla bilən maliyyə resurslarının miqdarı arta bilər.

İkincisi, kiçik və orta müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi bazar analoji və ya əvəzedicilərlə mallar (xidmətlər, işlər) ilə doymuş olması mümkündür ki, bu da daxil

olan maliyyə resurslarının axınının artmasına deyil, amma onların immobilizasiyasına (hazır məhsul ehtiyatlarında tələbatın və artımın olmaması - immobilizasiya ehtiyat fondları və debitor borcları) gətirib çıxaracaqdır. Ya bu, gələn maliyyə resurslarının (damping qiymətləri) axınının əlavə bir azalmasına səbəb ola bilər. Məhsul qiymətlərini artırarkən eyni aspekt nəzərə alınmalıdır.

Həmçinin, bu baxımdan, yuxarıda göstərildiyi kimi, debitor borclarının artımı maliyyə resurslarının immobilizasiyası deməkdir və daxil olan maliyyə resurslarının axını azaldır.Digər tərəfdən, borcalanlar üçün artan tələblər kiçik və orta müəssisənin bazar mövqeyini köklü dəyişə bilər, belə bir həlli həyata keçirmək üçün lazımi qədər yüksək rəqabət qabiliyyətinə sahib olmalıdır.

Üçüncüsü, kiçik və orta müəssisənin təsisçiləri ilə yenidən investisiyanın imkanları da məhduddur, çünki təsisçinin gəlirləri birbaşa müəssisənin əldə etdiyi mənfəətdən asılıdır. Təsisçinin öz maliyyə resurslarını kiçik və orta müəssisəyə yenidən investisiya etmək imkanına malik olması halında, onun investisiya qayıdışına olan tələblərini nəzərə almaq lazımdır - iqtisadi əlavə dəyər, buna görə rentabellik mütləq artmalıdır.

Bununla yanaşı, təsisçi əlverişsiz şəraitdə, yenidən maliyyələşdirilmiş maliyyə resurslarını geri ala bilər ki, bu da istehsal və marketinq proseslərində dəyişikliklərə gətirib çıxaracaq və buna görə inkişaf etməkdə olan maliyyə resurslarının axını artacaqdır. Öz növbəsində, maliyyə resurslarının əlavə axını dəstəkləmək imkanına malik olmayan kiçik və orta müəssisə, zərərsizləşdirilə bilər.

Bütün bu iki variant kiçik bir müəssisənin maliyyə resurslarının idarə olunması üçün əhəmiyyətli bir mənfi təsir göstərə bilər. Bir qayda olaraq, kiçik və orta müəssisə muzdlu menecer tərəfindən deyil, yalnız bazar inkişafı modelləri və prinsipləri haqqında subyektiv məhdud ideyalara malik olmayan sahibkarlar tərəfindən yoxlanılır, həm də xarici və daxili mühitin güclü və ya zəif siqnallarını nəzərə almayaraq, öz fikirlərini digər bazar agentlərinin davranış nümunələrinə köçürür. Bu, bir tərəfdən, kiçik sahibkarlıq subyektinin kompleks açıq dinamik sistem kimi fəaliyyət göstərməsinə gətirib çıxarır, digər tərəfdən isə yüksək səviyyədə məlumat

izolyasiyasına malik olur. Beləliklə, maliyyə resurslarının axını artırmaq və inkişaf etməkdə olan maliyyə resurslarını optimallaşdırmaq üçün eyni zamanda qəbul edilən qərarlar, keyfiyyətli əmək resurslarının məhdud saxlanılması ilə birlikdə maliyyə idarəçiliyində deterministik xaosa gətirib çıxaran maliyyə resurslarının axınının tənqidi çevrilməsinə gətirib çıxara bilər.

Göstərilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı təklifləri vermək istərdim:

- Qərb mütəxəssisləri tərəfindən kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarə edilməsi sahibkarlıq perspektivlərinin əlamətinə görə nəzərdən keçirilir. Aydındır ki, əgər belə bir təsnifat təqib olunarsa, maliyyə resurslarının idarə edilməsi müəssisənin strateji və taktik vəzifələrinə, yəni mənfəətin maksimuma endirilməsi və ya uzunmüddətli inkişafına əsasən fərqləndirilməlidir. Bu baxımdan, praktikada idarəetmə prosesinin ümumi qəbul edilmiş mərhələləri daxil olmaqla kiçik və orta müəssisənin maliyyə resurslarını idarə edilməsinin dəqiqləşdirilmiş metodikasını və onun həyata keçirilməsi alqoritmini təklif edirəm: analiz, proquozlaşdırılma, planlaşdırılma, monitoring və daimi dəyişən daxili və xarici mühit dəyişikliklərinin ənənəvi göstəricilərə mümkün təsirini nəzərə alan maliyyə idarəetmə parametrlərinin tətbiq edilməsi. Kiçik və orta müəssisələrin maliyyə idarəetmə parametrlərinin xüsusi dəyərlərini müəyyən edərkən üç səviyyəni ayırmaq lazımdır: mümkün olan ən aşağı səviyyə; baza səviyyə; kiçik və orta müəssisələrin inkişafı üçün daxili ehtiyatlarının artmasını və ya dəyişiklik halında səmərəliliyin artırılması yollarını tapmağı nəzərdə tutan keçid arasındakı qabaqcıl səviyyə.
- Bundan əvvəlki təklifdə göstərilən dəqiqləşmə aparıldıqdan sonra maliyyə resurslarının axını hesablanarkən onlara maliyyə hesabatlarının məlumatları əsasında düzəliş edilməlidir, çünki əməliyyatlar zamanda paylandığı üçün və qarşı tərəflərlə müqavilələrin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edildiyi üçün maliyyə resurslarının axını həmişə uyğun gəlməyə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1. Abbasov S.A. Maliyə menecmenti: təşkili və təkminləşdirilməsi problemləri (monoqrafiya). Bakı, "Elm və Təhsil", 2009, səh.: 288.
- 2. Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E. Maliyyə nəzəriyyəsi. Bakı, Koorperasiya, 2014, səh.: 648.
- 3. Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E. Müəsisələrin maliyyəsi. Bakı: Koorperasiya, 2009, səh.: 339.
- 4. Biznesin təşkili və idarəedilməsi.Dərslik Bakı, İqtisad Universiteti, Nəşriyyatı, 2011.
- 5. Əhmədzadə M.İ. Dövlət maliyyəsi. Bakı: Nasir, 2000, səh.: 124.
- 6. Əliyev A., Şəkərəliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı: 2002, səh.: 346.
- 7. Əzizağa Ş.İ, A.B Abbasov "Biznes və menecment" Bakı 2011, səh.: 120-133.
- 8. Fərzəliyev S.A., TağıyevA.H., AğayevA.Ş., Şivəxanovun F.İ. "Kiçik biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, 2004, səh.: 212.
- 9. HüseynovaM. Kiçik biznes. Sumqayıt, 2013, səh.: 328.
- 10. İbrahimovE. Müəssisələrin maliyyəsi.
- 11. İmanov Ə.Ş. Kiçik sahibkarlıq. Bakı, Elm, 2009.
- 12. İsgəndərov R.Ə. Müəssisənin maliyyəsi. Dərslik. Bakı, 2007
- 13. Qasımov F.H və.b "Sahibkarlığın əsasları". Bakı , MAA nəşriyyatı, 2008
- 14. Liferenko Q.N. Müəssisəninmaliyyə təhlili. Bakı: İqtisadUniversiteti, 2010, səh.:134.
- 15. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.S., Quliyev F.M. İqtisadi təhlil (dərslik). Bakı, 2003.
- 16. Maliyyə. Dərs vəsaiti. M.X.Həsənlinin redaktəsi ilə. Bakı, 2006.
- 17. Maliyyə. Dərslik. A.M.Kərimovun və N.R.Quliyevin redaktorluğu ilə. Bakı, 2001.
- 18. Menecment: dərslik / K. A. Şahbazov [et al.]; red. K. A. Şahbazov. Bakı: Təhsil EİM, 2005, səh.:999.

- 19. Məmmədov N, Məhərrəmov A., Əhmədova S. «Azərbaycan iqtisadiyyatı». Dərs vəsaiti. Bakı, Azərnəşr, 2011,səh.:522.
- 20. Natiq Şirinzadə. Kiçik və orta biznes yeni mərhələdə. Bakı, R.N. Novruz-94, 2003
- 21. Nazim Hacıyev. Azərbaycan kiçik və orta müəssisələrin təşəkkülü və inkişafı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000.
- 22. Niftullayev V. Sahibkarlıgın əsasları. Bakı, 2002, səh.: 620.
- 23. Novruzov N., Hüseynov X. Maliyə. Dərslik. Bakı, 2007.
- 24. Rüstəmov A.A , Mahmudov C.İ Biznesin əsasları. Dərs vəsaiti Bakı 2008, səh.: 47.
- 25. Sadıqov M.M., MəmmədovS.M. Maliyyə. Gəncə: ADAU, 2010, səh.:575.
- 26. Şəkərəliyev A. Biznesin təşkili və idarəedilməsi. Bakı, 2008, s.74
- 27. Tağıyev A.H., Fərzəliyev S.A Kiçik biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, Təknur, 2007
- 28. Cavcenko B.E., Sovremenniy predprinimatel, EKO, 1997 səh.: 208
- 29. Атабаева Ш.А.. Критери и показатели оценки эфективного развития предприятии. Молодой ученый, 2013. №5C. 232–234.
- 30. Баинов А.О., Шапкин И.Н. "Малоепредпринимателства". Москва 2003
- 31. Балабанов И.Т. / Управление денежными потоками / Вестник АГТУ, Серия «Экономика». 2013. 208 с.
- 32. Бланк И.А. Управление финансовыми ресурсами. Москва, Омега-JT, 2011. 768 с.
- 33. Борисов А.Н. Организация финансовового менеджмента на малых предприятиях. Финансовый менеджмент, 2010, №6. С. 61–64.
- 34. Гарифулин А. Совершенствование системи планирования и бюджетырования предприятия Справочник экономиста, 2011, №1.
- 35. Гражданкина Е.В. Экономика малого бизнеса. Москва, ГроссМедиа, 2008. 98 с.
- 36. Земляков Ю.Д. Проблемы совершенствовования финансового планирования на предприятий. Вестник Международной академии

- системных исследований. Информатика, экология, экономика. 2014. Т. 16. №-2. С. 30–33.
- 37. Игошин Н.В.Инвестиции. Организация управления и финансирорование: учебник для вузов. Финансы,ЮНИТИ, 2013. 413 с.
- 38. Кислов Д.В.. Составление финансовых планов: методы и ошибки. Москва, Вершина, 2006. 384 с.
- 39. Ковалев А.С., Кочановекая О.М. .Методические подходы к формированию системыуправления финансовыми ресурсами предприятий. Ростовский Государственный экономический университет, Финансовые исследования, 2006. № 13. С. 106-115
- 40. Ковалев В.В. Финансовый менеджмент. 1. Учеб. пособие по программе подготовки и аттестации профессиональных бухгалтеров. Москва, Издательский дом БИНФА, 2007. 232 с.
- 41. Кошелева Т.Н. Финансирование деятельности малого предпрининимательства в процессе его стратегического развития. Сборник научных статей инсститута бизнеса и права г. С.Петербург, 2010. С. 32-36.
- 42. Левчаев П.А. Финансовые ресурсы и стоимостные отношениия предприятий национальной экономики Изд-во Мордов. ун-та. 2004. 168 с.
- 43. Литвинова Ю. Малый бизнес: финансовая адаптация к кризису (интервью с директором российского микрофинанссового центра Мамута М.). Банковское кредитование. 2010. № 7. С. 21-25.
- 44. Майоров А.А. Пути совершенствования
   механизма финанссирования малого бизнеса в Российской Федерации.
   Известия Оренбургсского агрономического государственного
   университета. Том 2 2010. №26(1).С. 134-137.
- 45. Нецымайло К.В. Особенности организации финанссового менеджмента на предприятииях малого и среднего бизнеса. Роль финансово-кредитной системы в реалиизации приоритетных задач развития экономики.

- Материалы 4 (15)-й международной научной конференции. Санкт-Петербург, Издательство СПбГУЭФ, 2011. С. 194–197.
- 46. Николаев Н.В. Финансовые ресурсы и финанссовые отношения в националной экономике: анализ и определение понятий в контексте системноого подхода и эволюции финансовой науки. Финансовая аналитика, 2009. № 4. С. 67-72.
- 47. Прогнозирование и планирование экономики. Под ред. В.П. Борисе-вича, Г.Е. Кандауровой. Минск, Экоперспектива, 2007. 521 с.
- 48. Прохоровский В.С., Чайникова.Н. Финансы малых предприятий. Тамбов, Изд-во ТГТУ, 2003. 96 с.123 .
- 49. Соловьева А.В. Повышение эфективности финансового планирования на предприятий. Стратегия устойчивого развития регионов России. 2013. №13.
   С. 22–28.
- 50. Сорокина Е.М. Анализ денежных потоков предприятия: теория и практика в условиях рефоррмирования росийской экономики Финансы и статистика , 2013. 175 с.
- 51. Специфика управления бизнесо в Европе и США. под ред. Г.В. Щепкина. Киев, МАУП, 2007. 232 с.143
- 52. Титова Н.Ю., Ворожбит О. Ю. Предпринимательская среда как фактор взаимодействиия предпринимательских структур. Вестник Пермского университета. Серия, Экономика. 2014 г.
- 53. Трошин А.Н. Финансовый менеджмент: учебник Москва, Инфра-М, 2013. 331 с.
- 54. Финансовый менеджмент: учебник. под ред. А.М. Ковалевой. Москва, Инфра-М, 2013. 336 с.
- 55. Финансы организаций (предприятия). Учебник. 4 е издание. Под редакцией Н. В.Колчиной. Москва, 2007.
- 56. Финансы предприятий. Учебное пособие. Под редакции Шеремет А. Д., Сайфулин Р. С. Москва, 1998.

- 57. Широков Б.М. Малый бизнес. Финансовая среда предпринимательства. М,Финансы и статистика, 2010. 496 с.
- 58. Шохин Е.И. Финансовый менеджмент: учебное пособие. Москва, Кнорус, 2012. 480 с
- 59. Deakins D., Logan D., Steele L. The financial management of the small Enterprise. London/ Certified Accountants Educational Trust, 2001. 61p.
- 60. Siropolis Nicholas C. Small business management. NJ Prentice Hall, 2001.674 p
- 61. Barney J.. Firm Resource and Sustained Competitive Advantage Journal of Management. 1991. V.1 7. P. 99 120.
- 62. Brigham Eugene F., Daves Phillip R. Financial management./ Theory and practice. 10th edition. Thomson, South-Western, 2007. 960 p.
- 63. Brigham Eugene F., Gapenski Lois C.. Intermediate financial management. San Diego, The Dryden Press, 1997. 1166 p
- 64. F9, Financial Management, ACCA GLOBAL
- 65. Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələr üzrə araşdırma. Azərbaycan Biznes Mühitinin Təkmilləşdirilməsi Layihəsini nəşri.

  http://www.ifc.org/wps/wcm/connect/2a254d004a1d4c9a8f939f02f96b8a3d/az_final.pdf?MOD=AJPERES
- 66. Doing Business 2017- http://www.doingbusiness.org/~/media/WBG/ Do-ing Business /Documents/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf
- 67. Qlobal Rəqabətlilik Hesabatı 2017-2018 (The Global Competitiveness Report 2017–2018) http://www3.weforum.org/docs/GCR20172018/05-FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017-2018.pdf
- 68. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi http://economy.gov.az
- 69. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi stat.gov.az
- 70. Kiçik biznes aktı ölkə profili: Azərbaycan KOS siyasəti indeksi: Şərq tərəfdaşlığı ölkələri 2016. Avropa üçün kiçik biznes aktının icrasının qiymətləndirilməsi-http://www.oecd.org/global-relations/Azerbaijan_aze.pdf
- 71. 2013-cü ildə Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafi dinamikasina dair arayış.- http://economy.gov.az/images/pdf/analitika-2013.pdf

SUMMARY

As a result of the dissertation research results were obtained aimed at improving the financial theory of the enterprise, improving financial resources and optimizing the financial structure of capital. Thus, almost all decisions taken with regard to the activities of small and medium-sized enterprises directly or indirectly affect the dynamics, status, direction of the flow of incoming and outgoing financial resources.

Small and medium-sized enterprises can not diversify their business activities due to the fact that there are limited opportunities for attracting and distributing financial resources, as well as poor financial management.

There are two options for increasing or maximizing the flow of incoming financial resources - the search for and attraction of external resources and domestic resources for growth. A small and medium-sized enterprise can attract (directly or indirectly) to small and medium-sized enterprises of operations or related markets to develop a logistics base (increase in production) of strategic and institutional investors.

There are several key areas for improving the efficiency of any enterprise, including small and medium-sized enterprises, and thereby improving the management of financial resources. In general, the efficiency of the activities and the effectiveness of management are directly proportional and inverse proportional relationship. In the first case, decisions are mainly related to the external environment, but also stabilize the enterprise and are reflected in the internal environment. In the latter case, decisions are mainly related to the environment, but they are also reflected in the external environment by increasing the market stability of the enterprise. The creation of an effective mechanism for managing financial resources also requires the optimization of its information support based on the integration of accounting and additional account information.

РЕЗЮМЕ

В результате диссертационного исследования были получены результаты, направленные на совершенствование финансовой теории предприятия, совершенствование финансовых ресурсов и оптимизацию финансовой структуры капитала. Таким образом, почти все решения, принятые в отношении деятельности малых и средних предприятий, прямо или косвенно влияют на динамику, статус, направление потока входящих и исходящих финансовых ресурсов.

Малые и средние предприятия не могут диверсифицировать свою предпринимательскую деятельность из-за того, что существуют ограниченные возможности для привлечения и распределения финансовых ресурсов, а также плохого финансового управления.

Существует два варианта увеличения или максимизации потока поступающих финансовых ресурсов - поиск и привлечение внешних ресурсов и внутренних ресурсов роста. Малое и среднее предприятие может привлекать (прямо или косвенно) к малым и средним предприятиям операций или связанных с ними рынков для развития базы логистики (увеличения объемов производства) стратегических и институциональных инвесторов.

Существует несколько ключевых областей ДЛЯ повышения эффективности любого предприятия, включая малые и средние предприятия, повышения эффективности управления тем самым финансовыми В эффективность деятельности эффективность ресурсами. целом И обратную управления имеют прямую пропорциональную пропорциональную зависимость. В первом случае решения в основном связаны с внешней средой, но также стабилизируют предприятие и отражаются во внутренней среде. В последнем случае решения в основном связаны с окружающей средой, но они также отражаются во внешней среде за счет повышения рыночной стабильности предприятия. Создание эффективного механизма управления финансовыми ресурсами также требует оптимизации его информационной поддержки на основе интеграции учета и дополнительной информации учетной записи.